

Följa hummer

Simon Ekström

Utgångspunkten för denna artikel är den skenbart enkla frågan: *vad är en hummer?* Svaret öppnar en värld av meningsskapande där humrar på olika sätt tilldelats huvudrollen. I texten fungerar därför hummern – både den materiella (verkliga) och den abstrakta (representationen) – som ett analytiskt spårämne vilket leder vidare till en diskussion om relationen mellan materialitet och mening. Genom nedslag i skilda verksamheter och historiska sammanhang presenteras först ett antal exempel på vad en levande, anrättad, beskriven eller avbildad hummer kan vara; och vad den följaktligen också kan fås att göra. Andra halvan utforskar följandet som kulturanalytisk metod och visar vilken nytta man kan ha av begrepp som täthet, densitet och population.¹

Humrar, nätverk och mening

Att ställa sig frågan om vad en hummer kan vara är ett effektivt sätt att få syn på skillnaden mellan olika typer av svar. Det är alltså en ingång som understryker att hummern inte har en utan många betydelser. Men frågan hjälper oss också att se hur den mening vi är beredda att tillskriva en viss hummer är beroende av i vilket sällskap vi ser den förekomma. Humrar uppträder nämligen sällan ensamma. Tvärtom är de nästan alltid omgivna av andra ting samtidigt som de också är föremål för varierande praktiker. För den som tagit på sig uppgiften att söka efter ansamlingar av verkliga eller avbildade humrar, dvs. det som i fortsättningen kommer att kallas för att följa

hummer, blir detta extra tydligt. Då humrar förflyttas från ett sammanhang till ett annat byts även inramningen ut. Det tidigare nätverk av föremål, människor och fysiska miljöer som omgett just denna hummer ändrar kort sagt skepnad. För hummern betyder varje nytt scenrum också ett nytt nätverk.

Förflyttningen mellan skilda inramningar innebär i praktiken en transformation eller översättning där hummerns nya betydelse hela tiden uppstår i relation till det aktuella nätverket. Den mening som går att knyta till hummern kan därför bättre beskrivas som potentiell snarare än definitiv. Svaret på frågan om vad en hummer kan fås att betyda (och följaktligen också för vad man i olika sammanhang kan ha den till) begränsas egentligen bara av två faktorer. Den ena avgränsningen utgörs av de historiska avlagringar av tidigare etablerad innebörd som hummern låter sig förknippas med; den andra beror på utformandet av det nätverk där hummern är en aktör bland många andra. Till grund för artikeln ligger därmed ett viktigt kunskapsteoretiskt antagande. Vill vi veta vad ett visst fenomen *är* eller vad det ska *förstås som* måste vi söka svaret i de relationer vi som människor upprättar med vår sociala och materiella omvärld. Det handlar med andra ord inte om att identifiera en kvalitet som ligger förborgad i fenomenet som sådant (jfr Latour 2007).²

En fråga – många svar

Men det är en utgångspunkt som inte nödvändigtvis delas av alla. Faktum är att frågan om

vad en hummer är hade kunnat resultera i en väldigt kort text. Nationalencyklopedins nätutgåva har nämligen svaret. Den europeiska hummern, *Homarus gammarus*, är en ”art av ordningen tiofotade kräftdjur”. Lyckligtvis fortsätter uppslagsverket sedan med en något utförligare beskrivning där det konstateras att sagda hummer oftast förekommer

på algbevuxna sten- eller klippbottnar längs Europas västkust från västra Medelhavet till Öresund och Nordnorge. Vanligen finns den på 8–30 m djup, men kan om vintern vandra ut på djupare vatten. Hummer är nattaktiv och äter både levande djur och as. Den har ganska stränga temperaturkrav – under 5 °C äter den inte, och vid 20–22 °C dör den.

Svårare behöver det inte vara att besvara frågan om vad en hummer är. Samtidigt uppstår misstanken att det även finns andra sätt att närma sig hummern. För bara lite längre ner i texten övergår framställningen i en beskrivning av vilka redskap som humrar fiskas med på den svenska västkusten. Den europeiska hummern är alltså inte bara ett tiofotat kräftdjur som förekommer på viss sten- eller klippbotten, utan också ett marint djur som fångas med hjälp av ett särskilt fiske. Låt oss därför skifta fokus och för ett tag följ detta nya spår.

Fiskeriverkets författningssamling innehåller bland annat ”Fiskeriverkets föreskrifter (FIFS 2004: 36) om fiske i Skagerrak, Kattegatt och Östersjön”. Denna lags tredje kapitel redogör för så kallade fredade arter och preciserar vilka redskap som är tillåtna för fiske och förvaring (sumpning) av hummer. Här formuleras ett annat sätt att ringa in vad en hummer är. Genom paragraferna delges vi kunskap om ett vattenlevande bytesdjur vars infångande regleras av särskilda datum och förordningar.³

Skälet till att hummerfisket omgärdas av restriktioner är att säkerställa en långsiktig överlevnad för hummern i svenska vatten. Men viljan att freda hummern bör också förstås som en omsorg om de fiskare som (i alla

fall till viss del) har sin utkomst från detta håll. Hummerfisket är en av de många lokala verksamheter som hjälper till att hålla landsbygden levande och befolkningen i sysselsättning. Frågan om vad en hummer är kan alltså leda vidare även i riktning mot närings- och lokalpolitik.

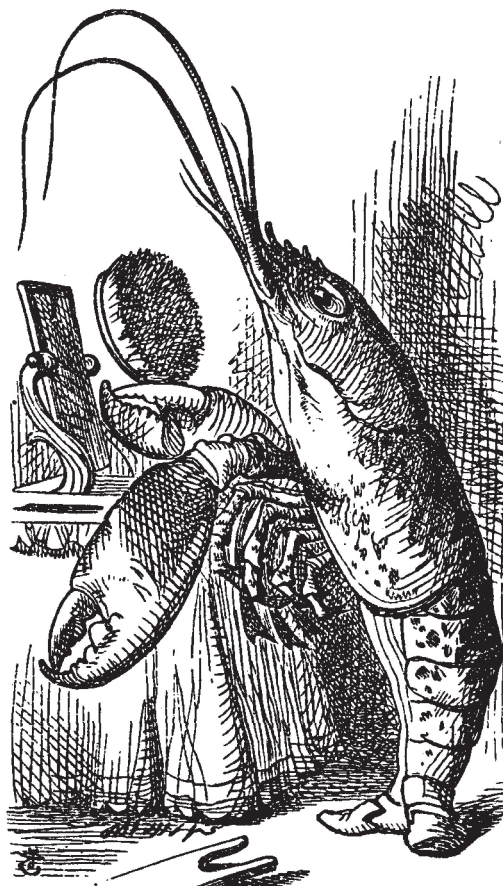
Men borde inte också fångstens fortsättning – själva ätandet – vara en del av svaret på vad en hummer är? Även med denna utgångspunkt leder sökandet åt olika håll. Inom den mosaiska lagen tillhör exempelvis skaldjur den kategori av födoämnen som betraktas som olämpliga. Samma sak gäller inom delar av islam. Den svenska naturforskaren Carl von Linné har också en del att säga om humrar, trots allt var det han som gav hummern dess latinska och vetenskapliga namn år 1758 (grundat på en observation av en hummer infångad utanför Marstrand). Det faktum att Linné vid detta tillfälle kom att placera humrarna i släktet *insekter* antyder samtidigt att inte ens den naturvetenskapliga förståelsen av vad en hummer är kan betraktas som särskilt definitiv (Berg 1962: 69f, 1968: 71f, jfr Swahn 2004).

Med dessa anmärkningar har hummern rört sig in i den domän av vetande som kan kallas för kulturhistorisk. Där hittar vi även upplysningen att ett femtiotal år innan Linné namngav den europeiska hummern ändrades förutsättningarna för fiske och distribution längs den svenska västkusten. I enlighet med ett kungligt brev släpptes år 1698 både hummer- och ostronfisket fritt i den bohuslänska skärgården. Innan dess hade rådmannen i Uddevalla, Anders Kock, under en längre tid ensam haft rättigheten till handeln med hummer i stora delar av norra Bohuslän. Dock endast på villkor att han garanterade kontinuerliga transporter av ostron (och troligen även hummer) till det kungliga hovet. Leveranserna skulle regelbundet infinna sig under perioden från höst till vår och ostronen ersattes med 12 daler silvermynt per tunna (Pryts

1898). I ett liknande sammanhang återfinns vi också en ögonblicksbild från *Pehr Kalms västgöta och bohüsländska resa. Förrettad år 1742*. I anslutning till ett besök i Fjällbacka anmärker linnelärjungen Kalm att ”Hummer fingo de mycket här på orten, och voro desamma merendels min hvardagsrätt” (citerad i Berg 1968: 71).

Den vardaglighet som enligt Kalm omgärdade hummerätandet i Fjällbacka står i stark kontrast till hummerns samtidiga karaktär av lyxartikel på andra håll i landet. Drygt hundra år efter att Kalm noterat att hummer räknades till vardagsmaten i landets västra kusttrakter klagar en godsägare från Skåne över magsmärtor efter förtärandet av middagar innehållande ”hummer, smultron och gåsleverpastej” (Nilsson 2011:44, se även *ibid.*:49). Med ledning av detta och andra belägg som dokumenterar de bättre bemedlades kosthåll kan vi helt kort växla in på det spår som har att göra med förtärandet av hummer som statuskonsumtion.

Ett av de bättre exemplen på hur servering och ätande av hummer kan sorteras in under det som Thorstein Veblen (2009) diskuterat som *conspicuous consumption* (dvs. särskilt iögonfallande konsumtion) utgörs av förbrukningen av hummer hemma hos greveparet von Hallwyl. Decennierna kring sekelskiftet 1900 ställdes det ofta fram mängder av hummer vid de stora bjudningar som varje år gavs för utvalda delar av Stockholms societet.⁴ Överdådet vid dessa middagar – som brukade innefatta även ostron, fågel och vilt, fina viner, exklusiva bordsuppsättningar och tryckta menyer – visade naturligtvis upp greveparets ekonomiska resurser. Men det var också ett sätt att manifesteras familjens hemortsrätt i huvudstadens noblare kretsar (jfr Sandell 2007, Jansson 2007). Eftersom det fanns vissa segslitna frågetecken kring hur man i Sverige skulle värdera Walther von Hallwyls schweiziska adelstitel var det senare nog så viktigt.⁵ Festerna, lyxen och de

The Lobster, av John Tenniel, som illustrerade den första utgåvan av *Alice i underlandet* (1865) av Lewis Carroll.

inbjudna gästerna (och inte minst humrarna) hjälpte till att etablera och upprätthålla greven som ett högadligt faktum.

Näringslära och ekoturism

Men vi kan också växla perspektiv lite mer i grunden. Att betrakta något som föda handlar ju även om exakt vad det är vi stoppar i oss. Även nu kan naturvetenskapen vilja ha ett ord med i laget. På nätet hittar jag en sida som heter *Miljömat* (miljomat.se) med underrubriken: analysera dina recept ur näringsvärdes- och miljösynpunkt. Skriver man in ordet ”hummer” i sökmotorn dröjer det bara någon sekund innan det dyker upp ännu ett svar på frågan om vad en hummer är.

Hummer konserv el kokt

NÄRINGSVÄRDE PER 100 G

Energi	90,5 kcal
Protein	18,7 g
Fett	1,5 g
Mättade fettsyror	0,18 g
Kolhydrater	0,3 g
Fibrer	0 g
C-vitamin	0 mg
D-vitamin	0 mcg
Folat	17 mcg
Järn	0,8 mg
Zink	3,4 mg
Kalcium	65 mg

I en separat ruta får vi sedan veta att eftersom humrar fångas med en skonsam fiskemetod och är fredade under sommarmånaderna är det också ”ett bra miljöval”. Frågan om vad en hummer är kan således också besvaras med: ett bra miljöval, eller att 100 g hummer motsvarar 90,5 kcal fördelade på 18,7 g protein, 1,5 g fett osv.

Det finns som sagt många olika sätt att närma sig och beskriva en hummer. Skillnaderna klargör att frågan om vad en hummer är hela tiden beror på vad den i grund och botten *ses som*: ett naturvetenskapligt objekt (och i så fall som endera ett tioarmat kräftdjur eller en insekt); ett inslag i inventeringen av landskapens resurser och befolkningens seder och vanor; en del av vår marina fauna som lämpar sig för både naturvård, arbetsmarknadspolitik och näringsmässiga omsorger; ett födoämne med ett mätbart energiinnehåll och en särdeles miljövänlig historia. Men som vi ska se kan vi med hummern i blickfånget också hamna i helt andra sammanhang och kontexter.

Årets första hummer

I likhet med årets tidigaste skörd av potatis, jordgubbar och sparris omgärdas årets första (lagligt fångade) hummer av både spänning och dramatik. På senare år har det uppstått

ett medialt drama där tidningar, tv och olika nättaktörer tillsammans ser till att hålla intresset på topp. Hur det kan se ut? Ja, ungefär som i den här några år gamla beskrivningen från lokaltidningen *Hunnebostrand*:

Första ”tenedraget” blev lyckat, från Göteborg, Hunnebostrand och Hamburgsund rapporteras om gott hummerfiske i god väderlek. Hummerakademien var på plats på Göteborgs fiskauktion kl.07 när Fredrik Hill från Hanssons fisk slog till med ett rekordbud på första kilot hummer som auktionerades ut, 7300 kr/kg! Det gamla rekordet från 2007 på 2060 kr/kg rök all världens väg. Fredrik Hill hade en beställning till Fältöversten i Stockholm på de två hummerhandlarna som väjde vardera ett halvt kilo. Ytterligare 11 svenska humrar bjöds ut på auktionen men till betydligt blygsammare pris. Till rekordpriset på 7300 kr/kg tillkommer avgifter på 5% och matmoms på 12%. Totalt 8541 kr/kg. Nästa premiärauktion är tisdag 27/9 2011. Passeras 10 000 kr/kg?

Det pris som framstod som anmärkningsvärt högt år 2010 skulle inom kort överträffas med råge. Året därpå handlades den första lådan hummer för 31 600 kronor kilot och vid premiären därefter tredubblades återigen denna summa. Priset vid fiskeauktionen i Göteborg stannade i september 2012 på den närmast osannolika summan 102 000 kronor per kilo hummer. Den snabba prisstegringen vid hummerpremiären har under senare år lett till att dessa auktioner bevakats i detalj av allt från lokala aktörer till rikstäckande medier som *Aktuellt och Rapport*. Hummerpremiären har därmed blivit en arena för strategisk marknadsföring, där köparen av den allra första lådan garanteras en betydande uppmärksamhet kring det egna företaget och varumärket. Att hummerfiskets ekonomiska inramning även rymmer en internationell dimension blir jag i min tur påmind om snart sagt varje gång jag går och handlar. Stående i min vanliga mataffär kan jag på baksidan av en kartong med vakuumförpackad hummer läsa följande produktbeskrivning:

Bland skaldjuren är hummern kung. Säg skaldjur och alla tänker på fest och höjda glas. En hummer närmar man sig helst i frack och chapeau claque, när klockan slår tolv på nyårsnatten. Men det är att visa en överdriven respekt för hummerns betydelse. Inte som godsak – men för övrigt. Numera kan vi alla unna oss en hummer någon gång utan att klä om till middagen.

Vår färska hummer är noga handsorterad, kokt, pastöriserade och kyld på Irland, för att kunna garantera en högsta kvalitet. Fångad från utvalda fiskebåtar runt Prince Edward Island där de lokala fiskarna är stolta över sitt ädla yrke och arbetar mot ett gemensamt mål, säkra fisket för nästa generation.

Onekligen har vi hamnat på rätt stort avstånd från de decimaler och delar av gram som utmärkte Miljömats svar på frågan om vad en hummer är för något. Tvärtemot vad man skulle kunna tro är emellertid inte den hummer som avbildas på kartongens ovansida fångad någonstans längs med den irländska kusten. Istället är det en kanadensisk hummer i en irländsk (eller om man tänker på språket: svensk) kartong. Prins Edward Island ligger i Nordvästatlantens, vid Kanadas sydöstkust, och geografiskt har ön alltså ingenting att göra med Irland. Läser man texten mer noga inser man också att det egentligen bara står att hummern är ”handsorterad, kokt, pastöriserade och kyld på Irland”, inte att den är *fångad* där. Faktum är att vi lika lite har en aning om nationaliteten på de båtar som har levererat fångsten till Irland. Kartongen nämner bara att de ”lokala fiskarna” runt Prince Edward Island är ”stolta över sitt ädla yrke” och att de arbetar med omsorg om den kommande generationen.

Vad vi har i vår kartong är alltså en kanadensisk hummer som troligen, eller i alla fall möjligen, är fångad av lokala fiskare från Prince Edward Island; därefter kokt och pastöriserad på Irland; för att i kundledet slutligen bjudas ut till försäljning i en matvaruaffär i Stockholm. Bakom denna kedja av transaktioner ligger den svenska producenten Seasam Food AB, med huvudkontor i Johanneshov.

Som en bieffekt av denna kortfattade lektion i nationsöverskridande produktplacering har vi alltså också lärt oss något om hummerfiskets globala karaktär.

Den internationella hummerindustrin med de två nära släktingarna *Homarus gamma-rus* (dvs. europeisk hummer) och *Homarus americanus* (dvs. amerikansk hummer) omsätter varje år miljardbelopp, vilket givetvis är förklaringen till att det idag går att köpa fryst, vakuumpförpackad eller butikskokt hummer på Coop, Hemköp eller ICA varje dag i veckan, om vi skulle vilja.⁶ Att värdet av den svenska fångsten är mycket mindre jämfört med flera andra marknader hindrar inte att även detta inhemska försäljningsvärde blir noggrant dokumenterat av olika myndigheter. Hummern är således även en ekonomisk resurs och realitet, lika mycket som den också är ett naturvetenskapligt, kulturhistoriskt eller nutritionsfysiologiskt objekt.

Humrar och platsens attraktion

Familjen von Hallwyls storstilade bjudningar, reklamvärdet som går att handla sig till vid hummerpremiären och turerna kring den förment irländska hummern visar alla på de breda horisonter som öppnar sig när man ställer frågan om vad humrarna egentligen gör i vissa sammanhang. Nedan följer ännu ett exempel. Den här gången är det valt för att visa hur skaldjur, fiskare, båtar, sjöbodor, tradition, autenticitet och historia kan tryckas ihop på förvånansvärt liten yta: allt för att locka till sig både turister och andra besökare.

Essensen av Bohuslän. Det är vad bröderna Lars och Per Karlsson förmedlar. Med skaldjursmetropolen Grebbestad i bakfickan kunde förutsättningarna för stora bohuslänska skärgårdssupplevelser knappast vara bättre.

I Grebbestad landas hälften av all Sveriges hummer, en ännu större andel av burfångade havskräftor och praktiskt taget alla landets ostron. Lagg till en varsam renoverad sjöbod från 1800-talet med en mängd unika detaljer och föremål, där man kan smaka på de nyfångade härligheterna. Toppa med två bröder, födda

och uppvuxna i Grebbestad och med en stark önskan om att få dela med sig av den genuina bohusslänska skärgårdens natur och smakupplevelser. Det är kärnan i Everts Sjöbod Grebbestad!

Både Lars och Per har Bohuslän i blodet och båda kan det mesta som är värt att veta om traktens kultur och fiske. Som utbildade möbelsnickare respektive båtbyggare har de fingerkänsla för gott hantverk. Det kom väl till pass vid renoveringen av den solgula gamla sjöboden som nu tjänar som utgångspunkt för alla upplevelser. I sjöboden samlas man gärna efter dagens fisketur, lär sig konsten att öppna ett ostron och njuter en kall öl därtill. En annan central ingrediens är förstås själva turboten; såta julen Tuffa byggd 1952 på Orust av den kända båtbyggaren Gösta Johansson. Tuffa är en sjösäker, miljödieseldriven båt med härlig tråkänsla och äkta fiskebåtsdunk. Även den är renoverad till perfekt skick.

Everts sjöbod, som texten ovan handlar om, är ett mindre företag från Grebbestad. De erbjuder hummersafari, ostronprovning, fiske, båtturer och paketresor med övernattnig och dessutom allt detta i olika kombinationer. Även i detta exempel på lokal marknadsföring

Greve Walther von Hallwyl, 1870-t. Foto: Hallwylska museet (Public Domain).

ring smyger sig hummern med som en del av det nätverk som bidrar till att skapa verksamheten som en autentisk upplevelse av riktig västkustnatur, bohusslänsk historia och lokal hantverkstradition. Företagets självpresentation är hämtad från hemsidan för *Naturens bästa*, vilket menar sig vara ett ”banbrytande kvalitetsmärke för ansvarsfull upplevelseturism i naturen i Sverige”. Bakom webbplatsen står två starka intressenter: dels *Svenska ekoturismföreningen*, som utgörs av 400 företag inom branschen, dels *Visit Sweden*. Det senare varumärket ägs till hälften av svenska staten och till hälften av resebranschen och har, enligt hemsidan, till uppgift att ”marknadsföra Sverige som resmål till människor utanför vårt land”. Liknande inbjudande presentationer av hummerfiske i motljus återfinns också i publikationer från *Svenska institutet* och andra organ, som utifrån mer regionala förutsättningar försöker sälja in den svenska Västkusten som destination och turistmål.

I den kontext av lokal, regional och nationell *placebranding* (se t.ex. Anholt 2010, Morgan, Pritchard & Pride 2011) som skisserats ovan blir såväl den fysiska som den symboliska hummern delaktig i skapandet av platsens attraktion. Adderandet av de tillgängliga värdena sker på olika sociala och administrativa nivåer och i relation till olika geografiska skalor. Här finns små lokala aktörer, som Everts sjöbod, vilka ingår i de konglomerat av ekoverksamheter som ryms på sidor som *Naturens bästa*. Vi kan även notera de enskilda eller övergripande satsningar som görs på marina näringar och evenemang i skärgårdskommuner som Grebbestad, Hunnebostrand eller Tjörn. Men till listan kan också läggas de samarbeten och förbindelser som uppstår inom ramen för större länkade satsningar, som Västsvenska Turistrådet.⁷ Liksom vi även bör räkna med de ansträngningar som pågår för att locka turister till nationen Sverige som ett föregivet intressant besöksmål med fascinerande natur

och spännande kulinariska möjligheter (jfr Tellström 2006, Jönsson 2012).

Hummern är med andra ord en entitet som på ett tydligt sätt cirkulerar mellan olika meningsbärande sammanhang och strategiska praktiker. Gång efter annan omsätts den till nya betydelser för att kunna passas in i nya nätverk. Samtidigt är det heller ingen tvekan om att den på detta vis översatta hummern också åstadkommer något med de skilda kontexter och nätverk vari den placeras. Om inte förr borde det nu stå helt klart att frågan om vad en hummer *är* faller på sin egen orimlighet. En hummer är överhuvudtaget inget i sig själv, den är bara något i relation till den bakgrund och de sammanhang mot vilken den framträder. Betydligt mer intressant än vad en hummer *är* blir därför, som vi sett, frågan om vad den *gör*.

Om hummerpopulationer och tätheter

Genom att följa en uppsättning humrar in och ut ur olika historiska, geografiska och sociala miljöer påvisas de glidningar i betydelse som motiverar deras närvaro i de nya sammanhangen. Men hur avgör den forskare som vill fördjupa sig i följandets problematik vilka av alla dessa tänkbara miljöer och kontexter som är värda att följa upp? Det har med andra ord blivit dags att precisera det som är min arbetsmetod: alltså själva *följandet* av hummer. Eftersom liknande ansatser har dragit till sig en hel del kommentarer under senare tid (se t.ex. Czarniawska 2007, Kamara & Pripp 2010) ska jag också ringa in det som är mitt eget bidrag.

Två huvudgrupper av forskningsmässigt motiverade följanden kan särskilt framhållas. Dels finns de som i Michel Callons och Bruno Latours efterföljd har undersökt hur

Humrar ingick ofta som en del av de holländska stilleben som under 1600-talet var inriktade på att visa upp den jordiska tillvarons rikedomar. Här i ett exempel av Andries Benedetti från mitten av seklet.

vetenskapliga undersökningar och etablerade sanningar alltid ingår i en materiell verklighet vars betydelse inte kan tänkas bort från dessa projekt (se t.ex. Callon & Latour 2007, Callon 2012, Latour 1999, 2007). Dels har vi de följanden som koncentrerat sig på att teckna tingens rumsliga och sociala biografier. Inspirationen kommer i detta fall ofta från *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (red. Appadurai 1986). Genom ett närstudium av allt från den medeltida handeln med helgonrelikier till nittonhundratalets städigt växande intresse för orientaliska mattor får läsaren av denna inflytelserika antologi en serie inblickar i den värld av kommodifiering (läs: varufiering eller varugörande) där symboliska värden exponeras, omförhandlas och överlever som ekonomiska diton. Till detta kommer till sist även de följanden som velat skildra exempelvis sockrets (Mintz 1995) eller torskens (Kurlansky 2005) världshistoria. Dessa senare studier ger ofta prov på ett både kreativt och rörligt följande. Men den beskrivna företeelsen framstår vanligen också som fast förankrad i den globala ekonomin och ett strikt kronologiskt berättande.

Mitt eget följande inriktar sig framförallt på variationen i de nätverk och fysiska miljöer som *hummern* rör sig inom och mellan. Även med en sådan utgångspunkt är det lockande med jämförelser i både tid och rum. Konsten tillhandahåller ett åskådligt exempel. De humrar som fyller dukarna i det nederländska 1600-talets genremåleri trängs tillsammans med citroner och andra exotiska frukter, dryckespokaler i glas, tunga sidentyger och vackra uppläggningsfat i silver. I en sådan inramning blir hummern liktydig med det ovanliga, dyrbara och eftertraktade. Men samtidigt bidrar tavlornas många praktfulla skaldjur till den materiella iscensättningen av det förmögna köpmannahemmet i en tid när detaljerade avbildningar av verkligheten var betydligt mer ovanliga än idag (jfr Cavalli-Björkman & Nilsson 1995, Tunander 2008:

60). Det äldre genremåleriets humrar bör därför uppfattas som delaktiga ett radikalt annat meningsskapande än den ekivoka hummer som tar klon till hjälp för att lyfta upp servitrisens korta kjol på en amerikansk plansch från 50-talet.

För att inte tala om hur sextonhundratalets hummerkonst skiljer sig från det ikoniska objekt som Salvador Dalí skapade när han knappt trehundra år senare sammanförde en hummer med en telefon i konstverket *Lobster Telephone* (1936). Surrealisten Dalí hade för övrigt ett gott öga till humrar även i flera andra av sina konstverk. Särskilt märks detta i *The Dream of Venus*, det vill säga den märkliga installation som presenterades på världsutställningen i New York 1939. Under Dalís överinseende uppträdde i detta allkonstverk ett antal nakna kvinnliga modeller, draperade endast i humrar och andra havslevande djur.⁸

Utifrån de nämnda exemplen går det att resonera kring hur den närvarande hummern tilldelats olika arbetsuppgifter i skilda typer av bilder och genrer. Samtidigt är konsten intressant också genom att den representerar en observerbar *täthet* av humrar. Och det är just genom att söka efter och identifiera ett antal motsvarande ansamlingar av humrar som jag operationaliserat mitt följande. Med en täthet avses här att det finns platser eller sammanhang där det är (ovanligt) gott om hummer; där det råder en hög hummerdensitet. Det kan till exempel röra sig om det faktiska hummerfisket och försäljningen av fångsten, om konsumtionen av humrar som mat eller upplevelser, men också om humrar i konsten eller reklamvärlden, med avläggare till mode och litteratur, eller om humrar som delaktiga i marknadsföringen av skilda lokaliteter. Varje sådan täthet är en egen *hummerpopulation* och kan studeras dels med tanke på hur humrarna ingår i konkreta nätverk av människor och föremål, dels med avseende på vad de aktuella humrarna gör med dessa sammanhang (jfr Maurstad 2010: 8).⁹

Att följa hummer – etnologiska traditioner

Med avsikt har jag sparat en särskild sorts följanden till sist, nämligen de som ryms inom den egna ämnestraditionen. På senare år har etnologer följt bland annat mjölk (Jönsson 2005), bröllop (Knuts 2006), sopor (Åkesson 2005, 2008), alkohol (Nehls 2009), kunglighet (Frihammar 2010), västafrikanska jembe-trummor (Kamara & Pripp 2010) och svensk sjuttiotalsprogg (Hyltén-Cavallius & Kaijser 2012). Jag gör med andra ord inte anspråk på att vara särskilt originell i mitt val av metod. Ofta beskrivs den här typen av studier som något nytt och annorlunda inom ämnet. Tveklöst finns det mycket som talar för en sådan karaktäristik. Samtidigt kan man utan större ansträngning finna exempel på etnologiska följanden av betydligt äldre datum (jfr Wentzer 2007: 14ff). Företrädare för både evolutionismen och diffusionismen såg det som angeläget att ”följa” och dokumentera olika fenomenens rörelser i tiden och rummet. Vad gäller evolutionismen var kunskapsmålet knutet till återskapandet av ett förlorat original eller den äldsta form varifrån senare versioner (varianter) endera lagt till eller förlorat olika element. Oavsett om det var föremålet, seden eller sagan som stod i centrum för analysen gällde det att leta sig bakåt och filtrera bort senare tiders tillägg och avlagringar.

Diffusionismen visar på ett snarlikt sätt upp ett långtgående intresse för följandets metodologiska implikationer. Många skulle säkert hävda att det var just det noggranna följandet av skilda företeelser som utgjorde själva kärnan i den teoribildning som låg till grund för riktningen (jfr Bringéus 1986: 39ff). De karterande ambitionerna tog sig uttryck i ett aldrig sinande intresse för materiella spår och lämningar: spridningsvägar, reliktområden, innovationscentra osv. Som det arketypiska exemplet på denna sorts forskning brukar framhållas Dag Trotsigs *Slagan* från 1943. Naturligtvis innebar intresset för kartan och dess gränsmarkeringar även att folklivsfors-

Humrar gör sig även bra i reklam. Som i denna kampanj för Felix tomatketchup designad av reklambyrån Åkestam och Holst, 2010.

karen i praktiken ägnade sig åt ett kombinerat följande längs de två axlarna tid och rum. Oavsett om det som studerades var spridningen, förändringen eller det successiva avklingandet antogs den rumsliga utsträckningen också ha en tidslig dimension. De objekt, företeelser och variationer som studien avsåg att dokumentera uppfattades som delar av den större kulturella process som forskarens kartor och prickar förväntades kunna både avtäcka och förklara.

På 1960- och 1970-talen avfärdades de äldre etnologiska traditionerna och metoderna ofta eftertryckligt med argumentet att de vilade på föreställningen om en materialiserad och närmast besjälad kultur. Tingen fördes åt sidan och i deras ställe placerades människan som på en och samma gång kulturbärare och kulturbyggare.¹⁰ Kritiken mot företrädarna gick ofta ut på att i de äldre studierna verkade

både föremål och fenomen kunna spridas och röra sig över jordens yta utan inblandning av några som helst mänskliga subjekt, precis som om tingen skulle kunna vara aktörer i sig själva. Träffande eller ej kom kritiken att innebära en tydlig omorientering inom ämnet i riktning mot kultur som värdegemenskap, livsform och meningsskapande processer.

I en resonerande tillbakablick har Orvar Löfgren beskrivit hur den egna, yngre generationen gjorde sig lustig över föregångarnas föremålssamlade och karteringsiver. Slagor, årseidar, pepparkrossare och mortlar verkade ha ett eget liv där de vandrade fram över riket synbarligen utan mänsklig inblandning. Som ett typexempel på den frånvarande människan bakom tingen framhåller både Löfgren (2003:38f) och Bringéus (1986:42ff) följande passage ur Trozigs avhandling (1943:69). I Löfgrens version dock något nedkortad:

Det var en fascinerande vandring genom tiderna, när jag for från by till by mellan Mora och Särna. Jag såg skarvslagan försvinna och underskiktet av den spikade ögleslagan dyka upp och ligga blottat; jag nådde också dess gräns och såg bottenskiktet av hålslagan plötsligt ligga fritt. Det hela verkade stelnat, eftersom slagan nu är ett dött redskap, men man kände dock att det ej varit något statiskt tillstånd, utan en kamp mellan formerna och ständiga förskjutningar. När ögleslagan först nådde hit var motståndet av någon anledning större än på andra håll, frammarschen gick allt saktare och saktare och stoppades så småningom nästan helt. När den yngre typen kom, mötte den samma öde, dess expansionskraft minskades och utbredningen gick allt saktare och den fick allt svårare att slå ut, att helt täcka sin föregångare, där denne efter lång belägring lyckats taga några hårt försvarade punkter och nu själv stod i försvarsställning där.

I dessa översikter över det egna ämnet används citatet i första hand för att karaktärisera ett tidigare teoretiskt program och en med tiden övergiven metod: så tänkte och gjorde man då.¹¹ Men det finns också exempel på motsatsen. För Jakob Wenzer (2007) blir exakt samma utsnitt från *Slagan* ett sätt att

istället signalera en samhörighet med den äldre forskningens icke-antropocentriska utgångspunkter. När Trozig beskriver slagans utbredning och variation framträder arbetsredskapet, skriver Wenzer, ”inte som ett attribut hos människan”, utan som en ”population i sin egen rätt, havandes sin egen evolution” (2007:16).

På nästan ett halvt sekels avstånd från de formativa decennier som under 1960- och 1970-talen innebar en vindkantring bort från föremålen och det materiella kan man notera att pendeln svängt igen – och det med besked. Tingen står nu återigen i fokus för ett starkt etnologiskt intresse. Intressant nog är det dessutom som *aktörer* med en viss egen agens som föremålen under senare år har gjort en storstilad återkomst inom ämnet. Och alldeles som hos diffusionisterna handlar metoden återigen till stor del om *följanden*. Allt fler etnologer tar nu återigen rygg på tingen. Man följer i föremålets fotspår, analyserar deras materiella och sinnliga kontexter och sniffar efter deras doftmärken i såväl arkiv som samtid.

Å andra sidan sker det givetvis inte på samma sätt som förr. Den senaste materiella vändningen inom ämnet – det har som bekant varit flera andra – är tvärtom tydlig med att man hämtat sin inspiration från andra discipliner och traditioner än de som präglade den äldre folklivsforskningens evolutionistiska och diffusionistiska kunskapande. Skälen för att vända sig bort från den egna ämnestraditionen är dessutom goda. I någon mening måste man vara medveten om när det inte finns mer att hämta hos föregångarna på den egna bakgården. Med den här korta (och givetvis ofullständiga) exposén har jag därför bara velat understryka det kanske alltför uppenbara: nämligen att följandet som metod inte nödvändigtvis måste uppfattas som ett avsteg från eller ett brott med etnologins eller folkloristikens förflutna. Det materiellas återkomst kan även ses som en mer radikal

fortsättning på en sedan länge etablerad tradition inom ämnet (jfr Frykman 2006).¹²

Vilken skillnad gör en hummer?

Så, vad är då det nya i de nya perspektiven? Eller ännu hellre, eftersom jag strängt taget inte talar för någon annan än mig själv: på vad sätt är det en god idé att närma sig humrar med fokus på översättningar, nätverk och materialitet? Genom att låsa blicken på något materiellt (exempelvis humrar i olika historiska och kulturella omgivningar) blir det möjligt att resonera kring de nätverk av ting och människor som varje sådan specifik hummerpopulation är en del av. De icke-mänskliga objektens centrala placering i studien betonar det högst påtagliga arbete som de aktuella humrarna utför inom ramen för varje population, samtidigt som det också understryker den pågående relationen mellan människa och hummer. Då *hummern* görs till både studiens nav och analysens motor synliggörs med andra ord även de meningsskapande processer där historiskt och socialt situerade *människor* använder sig av de kulturellt grundade betydelser som går att applicera på den materiella världen.

Vad betyder då påpekan det att det finns en relation mellan humrar och människor? På ett sätt är det hela väldigt okomplicerat. Människor, humrar och hel massa andra icke-mänskliga objekt ingår i olika former av nätverk. Därför har också humrar och människor en i tiden och rummet utsträckt relation till varandra. Men om kulturforskare tidigare dragit på sig kritik för att de trott sig kunna tränga in i människors huvuden för att avslöja hur dessa tänker (Öhlander 1994) är det inte mindre osannolikt att vi skulle lyckas ta oss in under skalet på en hummer. Relation har alltså ingenting att göra med ett jämbördigt förhållande. Snarare är det oss själva vi ser när vi betraktar humrarna. Det är också förklaringen till den rad av språkliga ord och uttryck som på olika sätt förbinder humrar och människor med varandra: snuskhummer,

röd som en hummer (eller kräfte), festens clou och så vidare.

Följandet av hummer illustrerar vilka insikter det går att göra om översättningar och meningsskapanden som på en och samma gång materiella och kulturella fenomen. I analysen har jag väglett av ett analytiskt betraktande där objektet (hummern) varit ett och detsamma, medan villkoren för dess iscensättning upprepade gånger ändrats bara genom en lätt vridning på linsen. Det hela skulle kunna beskrivas som en kalejdoskopisk kulturanalys där ambitionen är att upptäcka något okänt om hummern genom att leta efter den på såväl förväntade som oväntade platser. Men jag har också velat lära mig något nytt om dessa sammanhang genom att ställa mig frågan om *varför* humrarna är där. Eller annorlunda uttryckt har jag inför varje hummerpopulation velat ta reda på vilken som är den aktuella hummerns specifika uppgift, vilket arbete är det som den förväntas utföra just där och då?

Avslutningsvis kan man samtidigt undra om objektet för mitt följande verkliga är ett och detsamma. Visst följer jag hummern och jag går dit den för mig. Men kanske handlar det snarare om flera olika än om en och samma generaliserade hummer. De olika humrar som diskuterats i artikeln (oavsett om dessa är verkliga skaldjur eller representationer förevisade i olika media) ändrar ju hela tiden karaktär i relation till den omgivning och de förbindelser som de är en del av. Ibland är den hummer jag följer ett bytesdjur vars infångande aktiverar en juridisk apparat med särskilda lagrum; ibland är den en möjlighet för enskilda fiskare och entreprenörer att finna ett nytt näringsfång genom att anordna hummersafaris, för att i nästa ögonblick hjälpa till att marknadsföra Sverige som ett gastronomiskt besöksmål med särskilt välsmakande råvaror.

Givetvis kan vi sätta ner foten och med Nationalencyklopedin konstatera att *Homarus*

gammarus är en art av ordningen tiofotade kräftdjur. Men vad har vi egentligen sagt med det? Och vad har vi lärt oss? Det klassifikatoriska svaret på frågan om vad en hummer är fungerar utmärkt mot bakgrund av vissa typer av naturvetenskapliga kunskapsmål. Men för den kulturforskare som är intresserad av den i tiden och rummet utsträckta relationen mellan människor och humrar är det knappast tillräckligt. I en mening är humrar naturligtvis ett stycke natur. Men det är en natur som flyttat in i ett antal rum som är befolkade och definierade av andra än humrarna själva. Allt vad vi vet (eller tror oss veta) om humrar är ett resultat av hur de framträder för oss som människor.

Simon Ekström, docent

Centrum för maritima studier (CEMAS) vid Stockholms universitet

Noter

- 1 Föreliggande artikel är skriven inom ramen för det pågående projektet *Homarus gammarus – det svarta guld*. Författaren tackar Maria Bäckman, Mattias Frihammar och Lars Kaijser för värdefulla synpunkter på tidigare manus.
- 2 Hänvisningen till Latour ska även läsas som en fingervisning om att en stor del av artikelns begreppsapparat (som exempelvis nätverk, översättningar och följanden) är hämtad från den teoretiska inriktning som brukar benämnas ANT (Actor Network Theory). Samtidigt är min tillämpning av dessa begrepp knappast typisk för denna inriktning. Bland annat lägger jag större vikt vid intentionerna bakom människors handlingar än vad som är brukligt inom ANT (jfr Åsberg 2012, Nehls 2009: 82ff). För mig är en central fråga vad människor vill uppnå genom att placera humrar i olika sammanhang. Man kan alltså säga att jag diskuterar det strategiska bruket av hummer.
- 3 Bland annat anges det att humrar endast får fångas i bur eller tina med två flyktöppningar om vardera minst 54 mm diameter; att den godtagbara storleken på en lovlig hummer, mätt från botten av ögonhålan till ryggsköldens slut (den s.k. *carapaxlängden*) ska vara minst 8 cm; samt att honor med yttre rom ovillkorligt måste släppas tillbaka vid platsen för infångandet.
- 4 Vanligen gavs tre sådana fester om året med skilda gästlistor. Bjudningarna koncentrerades till februari eller mars och varje middag brukade omfatta 36 personer. Menyn bestod vid dessa tillfällen av mellan nio och fjorton rätter (Sandell 2007).
- 5 Flera av författarna i antologin *Walther von Hallwyl: familjefar och företagsledare* (red. Haapasalo, 2006) uppehåller sig vid hur omdiskuterad den grevliga titeln var under Walthers levnad. Frågan komplicerades av att man i Schweiz avskaffat de adliga titlarna så tidigt som 1848 (se särskilt Rückert 2006).
- 6 Läser man den finstilta informationen på baksidan av kartongen står det faktiskt mycket riktigt att hummern i kartongen är en *Homarus americanus* och inte en *Homarus gammarus*. Med en möjligen onödig upplysning konstaterar man i innehållsförteckningen också, under rubriken allergiinformation, att produkten innehåller skaldjur.
- 7 Här kan nämnas de samordnade ansträngningar som legat bakom till exempel satsningar som *Västsvensk mersmak*, *Skaldjursresan* och *Västerhavets Big Five* (se även Mossberg & Svensson 2009).
- 8 *Lobster Telephone* är även känd som *Aphrodisiac Telephone*. Namnet får sin förklaring av att hummer (tillsammans med exempelvis ostron och choklad) ingår i den grupp av livsmedel som antas stimulera den sexuella aptiten. Dalí är heller inte ensam om kombinationen humrar, kvinnor och sexualitet. För ett par år sedan ställde Jeff Koons ut en parafra på Andy Warhols *Triple Elvis*. I Koons version är målningen utformad som ett konsthistoriskt citat, vilket inbegriper en lättklädd före detta playboymodell som replikerad i tre snarlika gestalter (liksom Warhols egen tavla visar upp tre stycken identiskt likadana bilder av Elvis) vilka håller upp en gigantisk uppläsbar hummer. Den röda hummerns antenner är utformade som en tydlig blinkning till Dalís karakteristiskt uppåtvridna mustasch. Med detta i bakhuvudet är det kanske inte så förvånande att en annan playboymodell poserar på den officiella hemsidan för magasinet tillsammans med en hummer <http://www.centerfold-babes.net/pb/cheryl-bachman/>. Även: <http://rabbitzoo.wikispaces.com/12-18-2008-0114p>.
- 9 För en annan användning av populationsbegreppet i etnologisk forskning kan hänvisas till Jakob Wenzer

som i sin avhandling diskuterar klubbar och barer som olika *populationer* i den komplexa ekologi som sammantaget utgör Göteborgs independent-scen (2007:59ff).

- 10 Owe Ronström (2008) har i en kommentar till detta sätt att skriva den egna ämneshistorien visat att föregångarnas vetenskapliga strävanden inte behöver beskrivas som fullt ut så endimensionellt. För den som letar i de äldre texterna finns det gott om exempel på viljan att uppmärksamma människorna bortom tingen även här.
- 11 Även Billy Ehn har konstaterat den anmärkningsvärda bristen på människor i de äldre kollegernas arbeten. I antologin *Tumme med tingen* upplyser han läsaren om att det dröjer ända till s. 150 i John Granlunds avhandling *Träkärl i svepteknik* (1940) innan de första spåren efter dem som brukat och tillverkat askarna dyker upp (Ehn 1992:115).
- 12 Liknande tankegångar, om värdet av att blicka bakåt för den som vill ta ämnet vidare framåt, formuleras även av författarna till de två ”klassikernummer” som getts ut av RIG (2006:4 och 2007:4), se särskilt bidragen av Hellspång (2006), Blehr (2006), Jönsson (2007) och även inledningen till det första av de två numren (Jönsson & Nilsson 2006).

Referenser

Tryckta källor och litteratur

- Anholt, Simon 2010: *Places. Identity, image and reputation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Appadurai, Arjun (red.) 1986: *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Berg, Gösta 1962: Kräftorna i svensk matkultur. *Fataburen*, 1962 [Nordiska museets och Skansens årsbok]. Stockholm: Nordiska museet.
- Berg, Gösta 1968: Hummer, krabba och räkor. Inhemsk delikatesser på svenskt bord. *Gastronomisk kalender*, 1968. Gastronomiska akademien. Stockholm: Norstedt.
- Blehr, Barbro 2006: Stringens och spårskifte. Om Brita Egardts *Hästs jakt och Rackarskam*. RIG, nr 4: 2006.
- Bringéus, Nils-Arvid 1986 [1976]: *Människan som kulturvarsel*. Stockholm: Liber Förlag.
- Callon, Michel 2012 [1986]: Några element av en översättningssociologi: domesticeringen av pilgrims-musslor och fiskare vid St. Brieucbukten. I: Cecilia Åsberg; Martin Hultman och Francis Lee (red.): *Post-humanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.
- Callon, Michel och Latour, Bruno 2007 [1981]. Den store Leviatan isärskruvad. Hur aktörer makrostrukturerar verkligheten och hur sociologer hjälper dem att göra det. I: Latour, Bruno: *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Santérus Förlag.
- Cavalli-Björkman, Görel och Nilsson, Bo 1995: Människans artefakter. I *Stilleben*. Stockholm/Höganäs: Nationalmuseum och Bra Böcker.
- Ehn, Billy 1992: Människan genom föremålen. I: Eva Silvéen-Garnert (red.): *Tumme med tingen. Om det materiellas roll i museernas samtidsdokumentation*. Stockholm: Nordiska museet.
- Fiskeriverkets författningssamling*: FIFS (1991–2011). Göteborg: Fiskeriverket.
- Frihammar, Mattias 2010: *Ur svenska hjärtans djup. Reproduktion av samtida monarki*. Stockholm: Carlsson.
- Frykman, Jonas 2006: Ting som redskap. RIG, nr 2: 2006.
- Granlund, Johan 1940: *Träkärl i svepteknik*. Stockholm: Höskolan.
- Haapasalo, Heli (red.) 2006: *Walther von Hallwyl: familjefar och företagsledare*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Hellspång, Mats 2006: Börje Hanssens doktorsavhandling *Österlen*. RIG, nr 4: 2006.
- Hunnebostrand – med ett hjärta av sten*. Nr 8, 2011–2012.
- Hyltén-Cavallius, Sverker och Kaijser, Lars 2012: Affective Ordering. On the Organization of Retrologies in Music Networks. *Ethnologia Scandinavia. A Journal for Nordic Ethnology*, vol. 42, 2012.
- Jansson, Ingalill 2007: Gäster och fester. I: Johan Rosell (red.): *Smak av svunnen tid. Om mat och dryck i Hallwylska palatset*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Jönsson, Håkan 2005: *Mjök. En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Stockholm/Stehag: Bruno Östlings bokförlag Symposion.
- Jönsson, Håkan 2012: *Den gastronomiska revolutionen*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Jönsson, Lars-Eric 2007: Ett betydelselöst monument? Om Sigurds Erixons *Svensk byggnadskultur*. RIG, nr 4: 2007.
- Jönsson, Lars-Eric och Nilsson, Fredrik 2006: Etnologiska klassiker? RIG, nr 4: 2006.
- Kalm, Pehr 1746: *Pehr Kalms västgöta och bohuslänska resa: förrättad år 1742: med anmärkningar uti historia naturali, fysik, medicin, ekonomi, antikviteter etc.*

- Krantz, Göran (red.) 1977. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Kamara, Ebrima och Pripp, Oscar 2010: Kinetisk kulturanalys. Att följa objekt, rörelser och rytmer. *Kulturella Perspektiv*, nr 3: 2010.
- Knuts, Eva 2006: *Något gammalt, något nytt. Skapandet av bröllopsföreställningar*. Göteborg: Mara.
- Kurlansky, Mark 2005: *Torsk. En biografi om fisken som förändrade världen*. Stockholm: Ordfront.
- Latour, Bruno 2007 [1998]: *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Santérus Förlag.
- Latour, Bruno 1999: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Löfgren, Orvar 2003 [1996]: Ett ämne väljer väg. I: Ehn, Billy och Löfgren, Orvar (red.): *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Maurstad, Anita 2010: Cultural Performance of Cod at Tromsø University Museum. *Tidsskrift för kulturforskning*, nr 1, 2010.
- Morgan, Nigel, Pritchard, Anette och Pride, Roger (red.). 2011: *Destination brands. Managing place reputation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Mossberg, Lena och Svensson, Inger 2009: *Boken om måltidsturism i Västra Götaland*. Göteborg: Västsvenska turistrådet.
- Nehls, Eddy 2009: *Kung alkohol och andra drogaktörer*. Bokförlaget Daidalos: Göteborg.
- Nilsson, Fredrik 2011: *I ett bolster av fett. En kulturhistoria om övervikt, manlighet och klass*. Lund: Sekel Bokförlag.
- Prytz, Carl Gustaf 1898: *Kronologiska anteckningar rörande Göteborg*. Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri.
- Ronström, Owe 2008: Intressedominans och motivattreaktion. Form och innehåll i Albert Eskeröds *Årets äring*. *RIG*, nr 2: 2008.
- Rückert, Alexandra 2006: Adelstiteln: falsk eller äkta? I: *Walther von Hallwyl: familjefar och företagsledare*. Heli Haapasalo (red.). Stockholm: Hallwylska museet.
- Sandell, Gösta 2007: Allt vad huset kunde förmå. I: Johan Rosell (red.): *Smak av svunnen tid. Om mat och dryck i Hallwylska palatset*. Stockholm: Hallwylska museet.
- Swahn, Öjvind 2004: The Cultural History of Crayfish. *Bulletin Français De la pêche et de la Pisciculture*, nr 272–273.
- Tellström, Richard 2006: *The construction of food and meal culture for political and commercial ends. EU-summits, rural business and World Exhibitions*. Örebro: Örebro universitet.
- Trotzig, Dag 1943: *Slagan och andra tröskredskap. En etnologisk undersökning med utgångspunkt från svenskt material*. Stockholm: Nordiska museet.
- Tunander, Britt 2008: *Bländverk. Trompel'œil – konsten att lura ögat*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Veblen, Thorstein 2009 [1899]: *The Theory of the Leisure Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Wenzer, Jakob 2007: *Resonanser. En neomaterialistisk analys av independentscenen i Göteborg*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Åkesson, Lynn 2005: Sopornas universum. *RIG*, nr 3: 2005.
- Åkesson, Lynn 2008: Det värdelösa värdet och sopornas ordning. I: Marie Cronqvist (red.): *Hållbara värden. Åtta essäer om tingens ordning och idéers bärkraft*. Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfonds årsbok 2008. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Åsberg, Cecilia 2012: Läskunnighet bortom humanioras bekvämlighetszoner: en inledning. I: Cecilia Åsberg; Martin Hultman och Francis Lee (red.): *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.
- Öhlander, Magnus 1994: Kulturbegreppet, kritiken och praktiken. *Kulturella perspektiv*, nr 3: 1994.

SUMMARY

Following the Lobster

In this article, lobsters serve as an analytical trace element for a further discussion about the mutual relation between materiality and meaning. Through keystrokes in different historical and contemporary contexts, the first part of the text presents a number of examples of what a lobster could be – and what it could also be expected to do. The second part discusses *the act of following* as a culture-analytical method, and indicates the benefits that concepts like frequency, density and population can have.

Asking oneself what a lobster could be underlines that lobsters have more than one meaning. In other words, it is a way of helping us to see how the meaning we ascribe to a lobster is dependent on the kind of company it keeps. Lobsters seldom appear alone. On the contrary, they are almost always surrounded by other things, at the same time as they are objects for highly varying practices. For someone whose task it is to actively look for lobsters, i.e. what in the article is called following the lobster, this is especially clear. When lobsters are moved from one context to another, the setting is also

changed. The earlier network of objects, people and physical environments that surrounded the lobsters changes shape. For lobsters, every new setting also means a new network.

In this way, the following of lobsters illustrates how translations and meaning-making should be understood as both material and cultural phenomenon. In the analysis, the object is always one and the same – lobsters – while the setting and the network can change several times by simply twisting the lens. All this can be regarded as a kaleidoscopic cultural analysis, where the ambition is to discover something new about the lobster by searching for it in expected as well as unexpected places. At the same time, the intention is also to generate new knowledge about the contexts and activities that are actualised by the presence of the lobsters. This is why the article's recurring question – which is posed in the presence of every specific *lobster population* – is, what is the work that the lobsters are expected to do, right there and then?

”Vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan”

Frälsningsarmén och gästfrihetens gränser

Fredrik Nilsson

Vid nyårstid 1890 öppnade Frälsningsarmén ett första räddningshem för prostituerade i Stockholm och några veckor senare inrättades också den första slumstationen, även detta i Stockholm (Kjäll 1972:325). Genom slum- och räddningsarbetet gjordes gästfrihet till en hörnsten i Frälsningsarméns verksamhet; den hungrige skulle erbjudas mat och dryck; den utsatte skulle erbjudas skydd från kyla och köld; de som levde i synd skulle erbjudas stöd i moralisk eller andlig mening. Det sociala arbetet präglades av goda intentioner, men det fanns också ambitioner som sträckte sig bortom det gästfria erbjudandet om mat, skydd och stöd. I ett häfte som gavs ut inför invigningen av slumstationen betonades att syftet var att hjälpa, men också att i grunden förändra de fattiga: ”Vi önska upprycka dem ur deras slöa likgiltighet, söka ingifva dem lust och smak för renlighet, mod och hopp om framtiden, förtroende och kärlek till Gud” (efter *Ljus i Mörker*, nr 1 1915). För att lyckas med sina ambitioner behövdes slumsystrar, soldater och officerare som internaliserade organisationens ideal samt omvandlade detta till en fungerande social praktik. Syftet med denna artikel är därför att undersöka hur gästfrihet materialiserades inom ramarna för Frälsningsarméns sociala verksamhet vid sekelskiftet 1900. Det fanns också en social verksamhet som riktades mot män, jag väljer här av utrymmesskäl att inte undersöka denna. Med ett fokus på den kristna kontexten vill jag bidra till förståelsen av gästfrihetens kulturella variationer.

Gästfrihet – välvillig omsorg och kulturella gränser

Gästfrihet anses ha varit en grundläggande norm redan i samlar- och jägarsamhällen. Eftersom varken skörd eller jaktlycka kunde garanteras delade människor en sårbarhet som gjorde gästfrihet till ett nödvändigt rätttesnöre. De individer som tillhörde gruppen förväntades solidariskt dela vad jorden och jakten gav, men även främlingen, den som bara passerade, kunde räkna med att bli bemött med utgångspunkt i denna norm (t.ex. Lashley 2000:5–16, Selwyn 2000:19–23). På detta något schablonartade vis kan gästfrihetens grundprinciper beskrivas och de utgör även en grundpelare i den kristna traditionen (jfr Bretherton 2010:138, Telfer 2000:47). Samtidigt präglas emellertid den kristna traditionens gästfrihet av ett för denna kontext specifikt och problematiskt spänningsfält.

Enligt Gamla testamentet beordrade Gud sitt folk att vara gästfria i mötet med främlingar, gästfrihet var ett evangeliskt imperativ. Men det betonades även att Israels barn skulle undvika kontakt med de orena, de som inte tillhörde gemenskapen (Bretherton 2010:129–130). Om så skedde fanns det en risk för en slags kulturell kontaminering, vilket innebar att den enskilde individen riskerade att exkluderas från gemenskapen. Exkluderingen innebar en statusförlust eftersom man inte längre ansågs tillhöra Guds utvalda folk. Gästfriheten var på så sätt en gudomlig befallning som bidrog till att vidmakthålla gränser, social status och sociala hierarkier.

Fotografiet skildrar arbetet på Kvinnliga sociala arbetets expedition, Stockholm år 1900. Flitens lampa lyser över kaptenerna Alma Petri och Karin Ingemansson. I det andra rummet förefaller Elisabet Liljegen vara inbegripen i ett allvarligt samtal med en av Frälsningsarméns officerare. Källa: Frälsningsarméns arkiv, Värtahamnen. Okatalogiserat, diverse bilder.

Definitionen av gästfrihet är radikalt annorlunda i Nya testamentet. I detta betonas att den kristne skall bemöta alla främlingar med gästfrihet som ledstjärna och Jesus framstår här som en förebild: Genom att dela måltider och nattläger med de utsatta och exkluderade förkroppsligar han Guds gästfrihet (t.ex. Yong 2008:101). Gästfrihet skulle alltså enligt Nya testamentet praktiseras oavsett vilken social tillhörighet den behövande hade, gästfrihet var en väg till frälsning både för de hjälpande och de utstötta (Bretherton 2010:129–130).¹ När Frälsningsarmén öppnade räddningshem och slumstationer knöt organisationen an till denna norm, men innebar detta att kulturella gränsdragningar saknades i den praktik de utvecklade? Det är inte helt säkert. Förvisso var ambitionen att hjälpa de nödställda och i moralisk mening ore, men

detta förutsatte distansskapande strategier som gjorde det möjligt för dem att bibehålla statusen som moraliskt obefläckade soldater eller officerare i Guds armé. Genom att undersöka hur gästfrihet materialiserades vill jag studera på vilka sätt denna gränslösa sociala praktik paradoxalt nog också rymde kulturella gränsdragningar mellan Frälsningsarmén och den behövande. Jag inleder dock med en kortfattad redogörelse för Frälsningsarmén, den sociala verksamheten samt det samhälle som organisationen tog plats i.

Frälsningsarmén – en kort historisk tillbakablick

Under 1800-talet bidrog rationalisering av jordbruket och industrialisering till att förändra det svenska samhället, människor lämnade

landsbygdens invanda mönster och traditioner för en ny tillvaro i städerna. I denna förändringsprocess erbjöd folkrörelserna – arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen och väckelserörelsen – trygghet samtidigt som nya identiteter kunde prövas inom rörelsernas hägn. Föreningar och organisationer utgjorde folkrörelsernas bas, en sådan var Frälsningsarmén som etablerades i Sverige 1882. I Sverige tillhörde Frälsningsarmén en av de snabbast växande organisationerna under 1880-talet och en bit fram i tiden (Hellspong 1991:22). Det var emellertid i England som Frälsningsarmén föddes.

William Booth, organisationens grundare, hade formats av den brittiska väckelserörelsen och i synnerhet metodismen inom vilken han verkade under 1850-talet (Garipey 2009:1–2, 12–14). För väckelserörelsen var mission i hemlandet istället för i de omfattande brittiska kolonierna en grundsten. Booth lämnade metodisterna 1861 men fortsatte med missionsverksamhet i London, inledningsvis verkade han inom ramarna för *East London Christian Revival Society* som 1867 fick namnet *The Christian Mission*. Drygt tio år senare, 1878, ändrades namnet än en gång, nu till *Salvation Army* (Eason 2003:42–45). Booth bestämde sig för att intensifiera det sociala arbetet då han under en kall vinternatt 1888 hade sett stora mängder av ”huttrande hemlösa under Themsens broar” (Kjäll 1972:323).

I Sverige organiserade Frälsningsarmén under 1880-talet så kallade fattigbispisningar, men vid nyårstid 1890 påbörjades en organiserad slum- och räddningsverksamhet. I häftet *Lösa blad från slum- och räddningsverket* presenterades tankarna bakom verksamheten. Hedvig Lagercrantz, som inledningsvis var ansvarig för arbetet, knöt an till Booths idé om att missionen behövdes på hemmaplan: ”Vilja lastens barn ej komma till oss för att höra vägen till upprättelse och frälsning, så måste vi gå att uppsöka dem i deras stinkande nästen eller lockande fällor” (Lagercrantz 1892:11).

Organisationen avvek därmed från hur Svenska kyrkan men också filantroperna arbetade. Filantropiska föreningar bildades redan under 1800-talets första hälft och fattigvårdsarbetet var en viktig del i denna verksamhet. Inom ramarna för arbetet med fattigvård var det företrädesvis kvinnor som verkade och en anledning till detta var att familjefrågor stod i fokus, områden som av ”naturliga” skäl ansågs passande för kvinnor. Även om filantroperna drevs av en god vilja så förekom kritik mot vad som uppfattades som ett planlöst uttalande av allmosor från framför allt kvinnliga filantroper (Salomonsson 1998:32–37), de förblev också besökare i fattiga områden. I motsats till dessa var Frälsningsarmén inte en tillfällig gäst i misären utan organisationens företrädare delade dagligen de utsattas vedermödor (Lundin 2013, Nilsson 2012).

Trots de goda intentionerna bedrevs verksamheten inledningsvis med ytterst knappa ekonomiska resurser. En anledning till detta var att Frälsningsarmén bemöttes med miss-tänksamhet, vilket resulterade i en tvekan eller ovilja från samhället och privatpersoner att bidra ekonomiskt till verksamheten. Kritiker menade att Frälsningsarmén bidrog till en tilltagande omoral eftersom Frälsningsarméns kvinnor verkade i offentliga rum. Kvinnor förmodades vara svagare än män i såväl fysisk som psykisk mening och förväntades därför inta en passiv, tillbakadragen roll i samhället (Nilsson 2000:141–143). Denna tanke bottnade i en religiös föreställning om att kvinnans kall var hem och familj – hon skulle vara en god husmor, maka och moder (Hammar 1999:24). Frälsningsarmén var av en annan uppfattning. Catherine Booth, Williams hustru, betonade att de kvinnor som predikade och på andra sätt engagerade sig i samhällsfrågor inte var svaga karaktärer som gav efter ”för ärelystnad och fåfänga” utan starka kvinnor som på Guds uppdrag verkade för samhällets bästa (Booth 1878/2008:143–144).

Det var alltså i en tid av motstånd och an-

I slumstrans vardag utgjorde hembesök hos gamla och utsatta en viktig arbetsuppgift. Källa: Frälsningsarméns arkiv, Värtahamnen. Okatalogiserat, diverse bilder.

grepp som Frälsningsarmén påbörjade sitt arbete med gästfriheten som moralisk kompass, men var det en gränslös praktik som Nya testamentet föreskrev eller tydliggjordes snarare sociala hierarkier genom arbetet? Jag inleder med en kort diskussion av Frälsningsarméns föreställningar om de prostituerade och staden för att därefter närma mig huvudfrågan.

Beröringsrädsla

Inför invigningen av det första räddningshemmet publicerades en appell i *Stridsropet* med rubriken ”Skynda att rädda”. Texten hade skrivits av Frälsningsarméns svenska kommandör, Hanna Ouchterlony, och innehållet var manande: ”Du måste, om Kristi kärlek bor i dig, hafva förbarmande med dessa samhällets olycksbarn och villigt understödja dem som vilja gå att rädda dem” (nr 8, 22/1 1890). En sann kristen, menade Ouchterlony, visar

barmhärtighet. Problemet var att människor – kristna eller inte – ställde sig tvekan inför att bistå prostituerade eftersom dessa betraktades som orena i moralisk mening. Den tvekan som Ouchterlony tillskrev samhället synliggör spänningen som återfinns i kristen tradition mellan att å ena sidan se Jesus i varje främling och å den andra att kategorisera en del som ovärdiga främlingar. I Frälsningsarméns material pockar denna spänning ständigt på uppmärksamhet. I en artikel konstaterades exempelvis att människor inte ville ”räcka [de prostituerade] en hand för att hjälpa dem upp”. Oavsett hur innerligt dessa uttryckte ånger ville människor, enligt skribenten, undvika att få ”sin tröskel besmittad af deras fotsteg” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1900). Några år senare reflekterade en adjutant Dahlberg på ett liknande sätt: ”Dessa arma offer för vällustingars lidelser aktas i allmänhet likt spetälska,

från hvilka man håller sig på ett vederbörligt afstånd” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1902). Representanter för Frälsningsarmén menade således att samhällets förhållningssätt till de prostituerade präglades av beröringsrädsla.

I motsats till samhället i övrigt ryggade inte Frälsningsarmén tillbaka i mötet med de fallna kvinnorna. Tvärtom, det ansågs viktigt att ”dra dem upp ur dyn”, vilket med nödvändighet innebar att man skulle bli smutsig: ”Vi få ej vara rädda för att smutsa våra glacéhandskar eller ullvantar, vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan” (*Ljus i Mörker*, nr 1 1903). När man på detta sätt talade om smuts var det inte bara i symbolisk mening. I samband med ett besök i slummen på Söder i Stockholm konstaterades: ”Allt skvallrade om nöd, ytterlig gränslös nöd; själfva luften, som man inandas, tycktes vara mättad af dessa osunda dunster, som äro oskiljaktiga från hvarje ställe, där flera fattiga familjer under åratals botten och vistats” (*Stridsropet* 24/12 1891). I Frälsningsarméns publikationer återkommer regelbundet sådana skildringar och organisationen knöt därmed an till en utbredd, negativ diskurs rörande staden: Urbanisering uppfattades vid tiden kring sekelskiftet som ett hot mot individens och samhällets allmänna hälsotillstånd. Myndigheter och borgerliga etablissmang betraktade dessutom staden som en hotfull plats, stadens lockelser, mörka gränder, krogar och bordeller ansågs driva människor i fördärvet (Lennartsson 2001:80–81). I detta sammanhang är det inte oväsentligt att William Booth 1890 hade publicerat *In Darkest England*, det vill säga samma år som räddningsarbetet inleddes i Sverige. Boken anspelade på Henry Stanleys bok *In Darkest Africa* och därmed kolonialismens intresse för det vilda, råa och ociviliserade Afrika, men handlingen hade flyttats till de engelska städerna (Garipey 2009:51). Detta sätt att betrakta städerna var alltså inte ovanligt vid denna tid. Urbana rum betraktades med koloniala ögon, det var annorlunda platser som befolkades av vilda, primitiva och märkliga

existenser (Dennis 2008:39–45). Hur hanttrade då Frälsningsarméns företrädare mötet med slummens farliga mörker? Glacéhandskarna och ullvantarna skulle förmodligen bli smutsiga, men hur undvek man att moralen gick samma öde till mötes? Ett sätt att hålla det mörka och vilda på avstånd var att skapa vita drömvärldar och gröna oaser mitt i slummen.

Vita drömvärldar...

I en skildring av barnkrubban på Söder i Stockholm kommenteras interiören med viss belåtenhet: ”Allting därinne är så rent och putsadt, från ensajnen [den tjänstgörande officeren] i hennes skimrande hvita förkläde ned till den lille minsta pysen och den blänkande kaffepannan” (*Ljus i Mörker*, nr 3 1901). Betoningen av det rena och skimrande vita är vid decennierna kring sekelskiftet 1900 ett stående inslag i berättelser från slumstationer och officerarnas bostäder, som här:

Vi befinner oss i ett ganska stort rum med till ytterlighet enkelt möblemang, sådant man endast finner i de fattigaste hem, men golvet var renskuradt, så att det skulle vida öfverträffat hvilken husmoders som helst anspråk, och snöhvita dukar betäckte bord och byrå, under det att några litografiska tryck med bibelcitat prydde väggarna här och där och några krukväxter doftade i de låga fönstren med sina hvita gardiner. Allt därinne har en prägel af frid och förnöjsamhet, och när slumofficerarna helsade oss med sitt glada hjärtliga ”halleluja” var det som om vi med ens förflyttats till en annan värld, där vi ej längre insöpo den unkna förskämda luften därute eller famlade i mörkret mot de fängelsedystra, kalla, fuktiga murarne (*Stridsropet* 24/12 1891).

Soldater och officerare som verkade i slummen skulle vara goda förebilder och i ljuset av detta framstår krukväxter, dukar samt gardiner som en medveten iscensättning av det ideala hemmet.² Frälsningsarmén var inte ensam om att utforma hemmet på detta vis. Etnologen Karin Salomonsson visar till exempel i *Fattigdomens besvärjelser* hur kvinnor som verkade inom ramarna för institutioner och vårdhem försökte skapa en ”hematmosfär av

glädje och värme”. I detta var möblemaning och textilier viktiga markörer, men även krukväxter av olika slag skulle skapa en aura av hemtrevlighet (Salomonsson 1998:44). Viljan att simulera det goda hemmet återfinns således även i Frälsningsarméns verksamhet, men den vita färgen adderar ytterligare symbolisk mening. Vitt representerar renhet och ordning (Jönsson 2005:39), men symboliserar även oskuld (Öberg 2005:139). Vithet är dessutom, enligt filmvetaren Richard Dyer, en färg som har kommit att bli synonym med normalitet och makt (1997:9). I detta sammanhang blir slumsysstrarnas vita förkläden mycket betydelsebärande.

I en artikel med titeln ”Våra slumofficerares arbete” menade skribenten att slumsystarna påminde om ”änglar i hvita förkläden” eftersom de ”gå till de olyckliga, som sakna tak öfver hufvudet, och ledsaga dem till en gästfri boning” (*Ljus i Mörker* nr 1 1899). Med tanke på att förklädet på detta sätt fick representera änglalik oskuldsfullhet skall det inte överraska att slumsystarna själva fäste stor vikt vid detta plagg. Under ett besök i London köpte till exempel Laura Petri ett vitt serveringsförkläde på ett räddningshem: ”Det lilla vita förklädet fick under ett tiotal jular tjänstgöra som min högtidsblåsa, då jag vandrade från rum till rum på räddningshemmet vid Grevturegatan i Stockholm och bjöd flickorna på julkaffe. Vilket lyckligt förkläde!” (L. Petri 1959:60). Förklädet tycks bekräfta och synliggöra hennes status som en god arbetare i Guds armé; en arbetare som inte drog sig för att servera prostituerade kaffe. Samtidigt fungerar emellertid förklädets vita oskuldsfullhet som en distansskapande markör: Även om hon serverade de fallna skulle hon själv inte räknas till denna skara. Distansen var viktig eftersom det fanns en utbredd rädsla för att kvinnor som verkade i offentliga rum skulle förlora sin kvinnliga särart och därmed också förmåga att uppfylla sin fostrande roll (Ulvros 1996:283). Denna rädsla uttrycktes

även i debatten kring Frälsningsarmén och den traditionella uniformen blev därför, enligt historikern Diane Winston, viktig. Iklädda sina uniformer kunde kvinnliga soldater besöka bordeller och krogar utan att själva behandlas eller betraktas som prostituerade (Winston 1999:89–90). Med utgångspunkt i en svensk kontext har historikern Anna Jansdotter noterat samma mönster, enligt henne var det viktigt för de kvinnliga soldaterna att visa upp en ”respektabel kropp” och uniformen förstärkte detta intryck (2007:127).³ Respektabiliteten vittnade om moralisk resning och gjorde det möjligt för kvinnliga soldater att arbeta i offentliga och inte sällan ”syndiga” miljöer. Det är dessutom viktigt att ha i minnet att det hände att kvinnliga soldater och officerare uteslöts från Frälsningsarmén, i några fall berodde detta på att de inte hade haft kraft att stå emot synden och stadens lockelser. I ljust av detta hävdar jag att de vita drömvärldarna tillsammans med de vita förklädena gjorde organisationens möte med de befläckade hanterbart, ett vitt yttre minimerade risken för statusförlust och kritik.⁴ Även det ständiga putsandet, tvättandet och städandet var ett sätt att skydda och hävda moralen i mötet med de kontaminerade. På ett liknande sätt höll man omoralen på avstånd genom att etablera gröna skyddszoner.

... och gröna oaser

Parallellt med att dystopiska uppfattningar om staden vann mark väcktes romantiska idéer om naturen och landsbygden till liv (Salomonsson 1999:14–17), i motsats till städerna symboliserade naturen det rena och det äkta. Det skall därför inte förvåna att Frälsningsarmén försökte simulera ett stycke natur inom ramarna för den sociala verksamheten. I inledningen av 1899 meddelade *Ljus i Mörker* att åtta barn hade flyttats bort ”från slummens mörka nästen här i hufvudstaden och blivit omplanterade i goda och hederliga hem i landsorten” (nr 1 1899). Skribenten me-

Renlighetsfrågan är högst närvarande i Frälsningsarméns material. Fotografiet återger Elisabet Liljegren, ofta kallad Slummens överste, omgiven av slumsysstrar. I *Frälsningsofficeren* (nr 8 1903) påminnes officerare om behovet av att hålla rent i lokalerna: ”Människor kunna icke trifvas där, om inte allt i lokalen är rent, putsadt – golf, bänkar, fönster, lampor. Renlighet och gudsfruktan äro tvillingar.” Kopplingen mellan renlighet och moral återkommer även i Catherine Booths texter. I *Ett rent evangelium* skriver hon på följande vis: ”Du måste ge avkall på din avgudar och vara villig att låta Jesus komma och frälsa dig. Han skall inte lämna dig därefter i syndens smuts och dy, där du nu är, utan lyfta dig upp ur den, två dig, göra dig ren och bevara dig ren” (1989:61). I det jordiska livet var det Frälsningsarmén som stod för tvagandet och därmed också frälsningen.⁵ Källa: Frälsningsarméns arkiv, Värtahamnen, Okatalogiserat, diverse bilder.

nade att det var viktigt att fler erbjöds detta skydd ”från syndens härjningar”. Hemmet på landsbygden framstod här som garant för god fostran, men större delen av organisationens arbete var förlagt till städerna och även där omgavs verksamheten av en slags landsbygds- eller naturromantik.

Här finnes mycken nöd, men vi bo visst också i själva dess centrum, ett i sanning präktigt läge för en slumstation, ty stationens renhet sticker bjärt af mot all den uselhet, som grasserar i dess omnejd. O, måtte vår lilla station blifva en riktig oas för den trötte ökenvandranden, som finner vägen hit (*Ljus i Mörker*, nr 4 1901).

Räddningshem och slumstationer omtalas regelbundet som oaser, en metaforik med bibliska undertoner. Förmodligen skulle detta bidra till att förstärka bilden av Frälsningsarmén som en organisation som följde gästfrihetens evangeliska imperativ. I en del fall var metaforen dessutom knuten till en naturlig situation. När Thorsten Kjäll, en av Frälsningsarméns egna historieskrivare, berättar om räddningshemmet i Malmö poängterar att det vid tiden kring sekelskiftet 1900 fanns en ”trevlig trädgård med vackra träd, rymliga gräsmattor och några rabatter, som gjorde ett mycket inbjudande intryck”

(1972:333–334). Han fortsätter: ”Vid närmare eftertanke är det då inte så svårt att förstå att det kunde vara fördelaktigt att ha en sådan grönskande oas, avskild från det livliga trafikstråket utanför. Här kunde man vara sig själv, obesvärad och ostörd mitt i storstads-vimlet” (Kjäll 1972:334). I denna och andra texter spelar således naturen en viktig roll. I naturen – om än en starkt kulturellt formad sådan – skulle den fallna kvinnan närma sig livet såsom det hade gestaltats före förvisningen från Paradiset och i bästa fall skulle hon därmed frälsas.

Frälsningsarmén följde således gästfrihetens imperativ såsom det kom till uttryck i Nya testamentet, organisationen sökte sig till de i moralisk mening befleckade som skulle hjälpas och inspireras att förändra sina liv. Till synes saknade denna gästfrihet gränser, alla främlingar i behov av mat, skydd och stöd välkomnades. Samtidigt etablerades en mängd symboliska gränser som tydliggjorde att det fanns en skillnad mellan de med hög moral respektive låg, innanför de vita och gröna gränsszonerna återfanns de förra. Dessa symboliska gränser var en förutsättning för gästfrihetens gränslöshet, de garanterade att statusen som soldat eller officer i Guds armé inte var i fara. Denna status förstärktes ytterligare genom de gåvor man erbjöd behövande, men att ge gåvor kan i en kristen kontext också vara problematiskt.

Gästfrihet och gåvoekonomi

I traditionella samhällen var gästfrihet nära knuten till gåvoekonomins moraliska principer. Sociologen Marcel Mauss klassiska studie *Gåvan* (1923/1997) visade till exempel att gåvor bidrog till att skapa band mellan människor eftersom mottagaren förväntades svara med en gengåva. Gåvans och gengåvans storlek eller form bekräftade även var i den sociala hierarkin givaren respektive mottagaren befann sig, gåvan och gengåvan var ett symboliskt uttryck för social status. Men

gåvoekonomin materialiserade inte enbart gränser mellan olika sociala kategorier inom gemenskapen, den kunde även ligga till grund för exkluderande processer på andra sätt. En gåva som inte resulterade i en gengåva kunde exempelvis leda till fiendskap eller sociala sanktioner av olika slag.

Även i den kristna kontexten har gästfriheten drag av gåvoekonomi, men enligt teologen Luke Bretherton är dess grundprinciper annorlunda jämfört med traditionella samhällen. De fattiga syndare Jesus erbjöd mat hade inget att erbjuda i gengäld. Budskapet var att förmågan att ge var en väg till frälsning och att belöningen – gengåvan – var en plats i himlen (jfr Bretherton 2010:133). I Frälsningsarméns skrifter saknas inte exempel på sådan idealism. I samband med att Elisabeth Liljegren, en förgrundsfigur i Frälsningsarméns slumarbete, dog 1914 betonades att hon självupppoffrande hade verkat ”för de själar Gud anförtrott henne”. Belöningen, fortsatte skribenten, väntade i himlen: ”Min lön är hos min Gud i evig härlighet”, säger hon oss” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1914). Denna avvaktande hållning till gengåvor kommer även till uttryck i den förbindelse soldater som valde att bli officerare fick underteckna. I denna slogs det fast att: ”Man fordrar, att officerare alldeles vägra att mottaga och om möjligt till och med förebygga hvarje anbud om någon slags gåfva eller annan hedersbetygelse, som är afsedd såsom en utmärkelse åt dem.”⁶ Men innebar detta verkligen att de soldater och officerare som verkade i slummen och på räddningshemmen inte förväntade sig något i gengäld av dem man skulle hjälpa? Sökte de inte efter tecken för tacksamhet som bekräftade deras särskilda status som soldater och officerare? I de kommande avsnitten belyses dessa frågor, först genom att studera vilka gåvor som Frälsningsarmén erbjöd de fattiga och utsatta.

Livet som gåva

Som framgått erbjöd Frälsningsarmén skydd och värme i ett samhälle som tycktes kallt och ogästvänligt. En viktig förutsättning för denna gästfrihet var att soldater och officerare var beredda att offra sina liv i bokstavlig mening. Elisabeth Liljegren hävdade att misären i de större städerna innebar att det fanns möjligheter för de välbeställda att ”tjäna Gud” genom att skänka gåvor, men framför allt fanns det möjligheter ”för de unga att få offra sina lif för mänsklighetens väl” (*Ljus i Mörker*, nr 1 1899). Denna gåva, som kan uppfattas som det yttersta beviset på en stark tro, är ett återkommande tema i berättelser från slumsystrar. Gästfriheten omfattade emellertid inte enbart livet, att skänka tid var också värdefullt. I *Ljus i Mörker* (nr 3 1899) beskrivs vardagen på ett räddningshem, då plötsligt telefonen ringer: ”Äh, telefon!” – ”Förlåt mig, att jag dröjde så länge, men det var en af våra gamla flickor, som är i plats, och jag måste gifva henne tid att tala om sina bekymmer.” Det var knappast en tillfällighet att skribenten lät telefonen ta plats i skildringen. Telefonen var en ny och revolutionerande kommunikationsteknologi (jfr Garnert 2005) och i detta sammanhang signalerade den att Frälsningsarmén var en modern rörelse som kommunicerade med världen på nya sätt. Men skildringen tydliggör även att tiden hade blivit en resurs att hushålla med. Som sådan blir den också en dyrbarhet som inte skulle slösas bort på oväsentligheter, vilket organisationen bland annat underströk i publikationer som riktades till officerare.

Det anstår illa ett Guds barn, som är köpt med Kristi dyrbara blod och som bör använda sin tid och allt hvad hon äger för Herren. Om vi sofva längre, än som är nödvändigt för att kroppen skall blifva uthvilad, förspilla vi den tid, som förtrotts oss såsom ett pund att användas till Herrens ära och våra medmänniskors gagn (*Frälsningsofficeren*, nr 6 1906).

Som gåva betraktad återkommer också tiden i berättelserna från räddningshem och slum-

stationer, det framgår till exempel att medlemmarna i Barnhärtighetsförbundet ”hvarje vecka offra några timmar för att besöka sjuka och fattiga på inrättningar och sjukhus”. Tiden som gåva framstår här som särskilt betydelsefull eftersom förbundets medlemmar bestod av officersfruar. Fruarnas primära uppgift var att sköta det egna hemmet, men de var alltså beredda att skänka delar av den tid de borde lägga på denna viktiga uppgift för att hjälpa de fattiga.

Livet och tiden var alltså viktiga gåvor i något som kan betraktas som gästfrihetens moraliska ekonomi. Givetvis intog även mat en särskild plats i denna.

Doften från soppgrytor

Genast då jag steg in i köket, möttes jag af doften från soppgrytor. Det var ju barnbespisning idag. Inne i det stora, ljusa rum, som utgör officerarnas sofrum, var allt så rent och hemtrefligt, och där inne i lokalen stod mitt på golvet ett stort slagbord med bänkar omkring. Flera fat, fyllda med brödskeffor stodo där för de väntande gästerna (*Ljus i Mörker*, nr 2 1899).

Som framgått intar måltiden en viktig ställning i gästfrihetens ritualer: Den bekräftar att man ser sin egen sårbarhet i andras utsatthet. Måltiden har dessutom en särskilt framträdande roll i en kristen gästfrihetstradition där Jesus ofta porträtteras som både gäst och värd i måltidssituationer. Med tanke på denna tradition och den nöd som rådde i slummen vid sekelskiftet 1900 skall det inte förvåna att maten utgör en viktig del i Frälsningsarméns sociala verksamhet. Elisabet Liljegren, som under många år ledde slumarbetet, lär ha hävdat att ”en tom mage hindrar välsignelsen” och att arméns ”förmåningar och fromma önsknningar skulle lättare vinna ingång i människors hjärtan, om de voro mätta och belåtna än om de voro hungriga” (Wacht i L. Petri 1938:47). Kopplingen till Jesus förekommer också regelbundet i Frälsningsarméns officiella skrifter. I en artikel i *Ljus i Mörker* poängteras att Jesus ville att de utsatta, inte välmående gran-

nar och släktingar, skulle bjudas på gästabad.

Artikelförfattaren understryker att Frälsningsarméns sociala verksamhet följde påbudet: ”Då jag varit på våra slumstationer och sett slumsysstrarna tända julgranen för de fattiga barnen och med frikostig hand dela ut sina håfvor – smörgåsar och risgröt och kaffe och ’änglamat’ [...] då har jag hört dessa ord, och de ha talat frid och glädje till mitt hjärta” (nr 1 1901). Maten och måltiden bekräftade i detta sammanhang att Frälsningsarmén följde gästfrihetens imperativ, emellanåt skedde detta med hjälp från det omgivande samhället. Då en konsul skulle fira sin födelsedag bjöd han de fattiga på fest på en slumstation i Göteborg.

Nu börja gästerna anlända. De undangömda, de glömda, gamla änkor, darrande af ålder och umbäranden; gamla gubbar utan arbete, för länge sedan tröttkörda i lifvets uppförs- och utförsbackar; yngre personer utan huld och skydd; någon blek gosse som fått infinna sig på sjuka mors ”biljett” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1902).

Gästerna tycks inledningsvis vara lite reserverade, ”tyst och väntande sitter den långa raden”. Kanske var gästerna osäkra inför gästfrihetens konventioner, men efter en stund lättades stämningen upp: ”Nu knäpper någon på en gitarr, ännu andra gitarrspelare stämma in, det blir musik och sång – kraftig, rytmisk glad.” Efter ytterligare en stund serverades maten: ”Nu bäres den rykande, varma maten in. Där är vällagad kalopp med bruna bönor och potatis, där är god fruktsoppa och fint, hvitt bröd, och sist kommer doftande kaffe” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1902). Symboliken är viktig: I en kristen kontext symboliserar den delade måltiden ett gästabad hos Gud (jfr Yong 2008:101–102).

Utöver maten försågs de fattiga med kläder och möbler och man uppmanade också människor att bidra till denna verksamhet (t.ex. *Ljus i Mörker*, nr 1 1899). I en del fall tillskrevs dessa gåvor extra betydelse. Det förekommer till exempel en berättelse om en löjtnant i Frälsningsarmén som knöt sin hals-

duk runt en prostituerad flickas hals. Flickan ville egentligen inte följa med löjtnanten till räddningshemmet, men kunde inte förmå sig att springa iväg med halsduken: ”Denna halsduk blef därför [...] en kärlekslina, som drog den stackars flickan till hemmet och till den Frälsare som där skulle möta henne” (*Ljus i Mörker*, nr 1 1903). Berättelsen är så pass betydelsefull att den återkommer i olika skrifter och med viss variation. Kärnan är dock densamma.

Löjtnanten löste halsduken från sin egen hals och lindade om flickan. Efteråt bekände flickan att hon tänkt rymma den kvällen, men hejdades i sitt uppsåt av den där halsduken. Halsduken band den vilsekomna flickans person fast vid slumsystemens. Denna halsduk synes mig som symbolen av det personliga bandet mellan hjälpbehövande och hjälpare. Detta band binder starkast, om i dess ränning är invävd en röd tråd, färgad av personligt offer (L. Petri 1959:183–184).

Gåvor kunde knyta tveksamma syndare till organisationen, åtminstone enligt denna berättartradition.

Enligt Luke Bretherton avviker, som nämnts, den kristna traditionen från gåvoekonomins grundstruktur genom att gåvan inte kräver en gengåva. I vissa avseenden tycks hans antagande stämma. I *Ljus i Mörker* antyds att otacksamhet och förföljelse var mer vanligt förekommande än gengåvor som tack för att slumsysstrarna offrade sina liv i räddningens tjänst:

Och hvilken lön få de då därför härnere? Är det icke oftast otacksamhet, sorgen att se dem, som de redan trodde sig ha ryckt undan det onda, återfalla i satans våld? Är det icke för mången ibland dem en förtidig död, följden af de alltför stora ansträngningar, för hvilka de utsatt sig? (nr 1 1899).

Men saknades det gengåvor från de utsattas sida som kunde bidra till att bekräfta att Frälsningsarmén spelade en viktig roll i samhället och därmed också de enskilda soldaternas upphöjda status som Guds utsända?

Fotografiet skildrar den flit och ordning som, idealt sett, präglade verksamheten i räddningshemmens arbetsalar. Källa: Frälsningsarméns arkiv, Värtahamnen, Okatalogiserat, diverse bilder.

”Vi hörde och sågo tydliga vittnesbörd”

Vårt räddningsarbete går sakta, men säkert framåt. Frälsning är den enda grund vi bygga på och enda botemedlet emot allt ondt. Vi hörde och sågo tydliga vittnesbörd om denna sanning här om aftonen, då vi hade glädjen se bland oss en liten skara af våra gamla flickor, som passerat våra hem för år och månader sedan. [...] Och huru tacksamma voro icke dessa flickor öfver att ett hem en gång öppnats för dem, dit de fått taga sin tillflykt, då alla andra vägar till räddning syntes stängda (*Ljus i Mörker*, nr 1 1899).

Då flickorna återvände för att besöka räddningshemmet uttryckte de tacksamhet över den gästfrihet som visats dem. Det framgick dessutom att banden mellan flickorna och Frälsningsarmén fortlevde, de tillhörde samma frälsta gemenskap, vilket samtidigt bekräftade att organisationens hårda arbete bar frukt. Ville skribenten på detta sätt påminna

läsarna om att inte endast otacksamhet var den belöning som väntade i det vardagliga arbetet? Officiella skrifter fyller ofta en sedelärande funktion, de tillhandahåller en slags matriser för hur livet bör levas och tolkas. Skrifter av detta slag kan därmed fungera som kulturella kompasser i människors ständigt pågående identitetsarbete och kanske är det så berättelser om tacksamhetens tecken skall tolkas.

Tecken på tacksamhet figurerar med stor regelbundenhet i Frälsningsarméns skrifter, inte minst i artiklar som skildrar vardagen på räddningshemmen. I dessa reportage får läsaren i regel följa hur skribentens ögon sveper över hemmet för att slutligen stanna vid kulturellt betydelsefulla punkter, som här: ”I ett af rummen, det största af dem, finnes en del stickbågar och symaskiner och en skara kvinnor af olika åldrar i full sysselsättning.

Allas händer äro i flitig verksamhet och allt emellanåt uppstämnes glad och muntrande sång” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1899). Blicken fixerade en i kulturell mening viktig kroppsdel – den verksamma, produktiva handen. Just flitiga händer samt ljudet av arbete är detaljer som återkommer i berättelserna från det sociala arbetet.

Så gäller det att med flit och arbete förtjäna sitt dagliga bröd och få hemmets ekonomi att gå ihop. Händer, som kanske ej på länge arbetat, röra sig raskt i tvättbunkarna, de elektriska skölj- och pressmaskinerna dåna, och mangeln är igång från morgon till kväll. Endast då och då en paus för måltider, middagsbön och middagsrast [...] En trappa upp surra symaskinerna ... (*Ljus i Mörker*, nr 3 1913).

Ljudlandskapet vid räddningshem och slumstationer tycktes bekräfta att den tid och kraft den enskilde soldaten investerade i gästfrihetens moraliska ekonomi inte var bortkastad. Arbetsljud, men även sång gav därmed också kraft i det fortsatta arbetet: ”Många, många gånger har det vederkvickt min själ, då jag hört någon af våra skyddslingar med från hjärtat gående ord stämma upp en lofsång till Gud, som gifvit dem en fristad och ett skydd undan den ilande vinden och stormen” (*Ljus i Mörker*, nr 1 1903). Tacksamhetens teckensystem förekommer även i arbetet med barnen, det berättas till exempel om en slum-syster som hade hjälpt en fattig kvinna med julklappar till hennes barn: ”O, huru glada och tacksamma blefvo icke de små; de riktigt hoppade af fröjd! Aldrig ska jag glömma den tacksamma blick, som familjefadern gaf oss och det ’Gud välsigne er’ som kom från hans läppar, då vi tryckte hans hand till afsked” (*Ljus i Mörker*, nr 3 1899).

Även om det inledningsvis inte var vanligt med gengåvor i materiell mening saknades det alltså inte uttryck för tacksamhet och bekräftelse: Flitiga händer, hoppande barn, blickar och utsträckta händer, men även ljudet av sång och surrande maskiner. Dessa tecken tolkar

jag som en slags immateriella gengåvor som var viktiga i det vardagliga arbetet, även om den slutgiltiga belöningen låg i framtiden.⁷ I detta sammanhang förekommer ytterligare en gengåva som tycks viktig – gråten och därmed tårarna.

En tårfylld ekonomi

Elisabet Liljegren är en i det närmaste mytisk gestalt i Frälsningsarméns svenska historia, vilket också framgår i en biografi över henne: ”Där hon gick fram, torkades tårarna, de feberhettade kuddarna slätades jämna, och i nödens boningar silade hoppets stråle in” (A. Petri 1923:58). Tårarna framstår här som ett resultat av Liljegrens arbete, vilka som gråter framgår dock inte. Vid en läsning av Frälsningsarméns officiella skrifter tycks dock tårarna falla från flera olika sociala kategorier varav de prostituerade utgör en.

En af dessa fester hölls på ett sjukhus, där patienterna utgöras af fallna kvinnor. Blommor och apelsiner anskaffades, några av förbundets medlemmar skyndade lyckliga åstad för att uppmuntra och välsigna dessa olyckliga, som blifvit så djupt bedragna. Vitnesbörd aflades om huru mäktig Gud är att frigöra och frälsa från synden. Tårar rullade utför nära nog hvarje flickas kinder, och många sade sig vilja lämna detta lif af synd och skam (*Ljus i Mörker*, nr 4 1899).

Exakt varför flickorna grät är oklart. Det kan vara tacksamhetens tårar som rinner nedför kinderna på dem då de tar emot gåvorna, men också skammens och förnedringens tårar eftersom de i denna situation påmindes om sin syndiga ”status”. I andra fall är det uppenbart att det handlar om tacksamhet – åtminstone tolkar Frälsningsarmén, retroaktivt, det så. I *Minnesskrift med anledning av Slum- och Räddningsverkets fyrtioårshögtid* (1930) berättas om en episod där en man inte ville ta emot hjälp från armén. Hustrun låg på sjukhus och han försökte på egen hand sköta hem och barn samtidigt som han skötte sitt arbete. Trots mannens försök att hålla ordning var hemmet

i behov av skötsel. Då slumsystemen gick dit möttes hon av ”en förfärande syn av smuts och vanvård: barnen i trasor och [...] sängarna bäddade med lumpor, där ohyran frodades” (1930:12). Till slut lät mannen slumsysstrarna hjälpa till och resultatet lät inte vänta på sig: ”De tvättade och lagade barnens kläder, de skaffade nya, snygga sängkläder istället för de gamla, som måste kastas bort; de ordnade överallt, och till sist satte de till och med upp rena, vita gardiner i fönstren.” Mannen följde arbetet under reserverad tystnad, men slumsysstrarna förstod att han var tacksam ”då han grät av glädje och rörelse över sitt förvandlade hem” (1930:12). Liknande tårar av tacksamhet föll i regel i samband med att gåvor av olika slag delades ut: ”På vår lilla julfest för våra fattiga vänner såg jag tårar av tacksamhet öfver de små gåfvor vi kunde gifva dem” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1900). Men tårarna strilade också av andra orsaker.

I *Ljus i Mörker* berättas det om en ung flicka som stod i begrepp att lämna räddningshemmet: ”Hon kom hit en natt för några månader sedan, uttröttad och jagad, för att finna skydd undan synden och världen.” Flickan hade välkomnats och därmed hade också grunden till förändring lagts: ”Hon har här sökt och funnit frälsning, lärt sig att blifva en arbetsam och ordentlig kvinna.” Men nu skulle hon alltså lämna denna plats: ”Under tårar har hon tagit farväl af sina kamrater och af oss, och vi lämna henne, visserligen under bäfvan, men dock under den förhoppning, att Herren skall bevara henne och att vi en dag skola få se henne bland dem som öfvervunnit” (*Ljus i Mörker*, nr 3 1899). De tårar som fälldes i denna situation tycks bekräfta banden mellan flickan och slumsysstrarna, men kanske anas också en osäkerhet och ängslighet inför att åter stå ensam i staden. Det kan således finnas olika orsaker i materialet till att människor gråter, men tårarna är otvetydigt betydelsefulla i kulturell mening.

Historikern Ann Vincent-Buffault har pro-

blematiserat tårarnas kulturhistoria i det revolutionära Frankrike och menar att gråten var politiskt betydelsebärande (1991:243). Genom att ge uttryck för känslor inför varandra bekräftades banden mellan revolutionärerna samtidigt som de också gav uttryck för äkta, oförställda intentioner. På ett liknande sätt vill jag förstå gråten och tårarna som förekommer i samband med Frälsningsarméns sociala arbete. Ur gästens perspektiv, den som Frälsningsarmén hjälpte, var det betydelsefullt att visa tacksamhet och gråten var ett accepterat sätt att uttrycka detta på. I en knapp ekonomisk situation blev tårar en symbolisk hårdvaluta ur såväl gästens som värdens perspektiv. För Frälsningsarmén framstod gråten som ett tecken på tacksamhet, men också som en bekräftelse på att arbetet bar frukt.

Även om tårarna således är ett återkommande tema i tacksamhetens teckensystem var det inte alltid som tårar rann nedför gästernas kinder.

Friktion i paradiset

”Näst religionen är arbetet räddningshemmets styrka”, hävdar frälsningsofficeren Alma Wacht i sina hågkomster (L. Petri 1938:182). Hon fortsätter: ”Räddningshemmet tar ifrån flickorna deras lättfärdighet och skänker dem arbetsglädje istället” (1938:183). Räddningshemmet och slumstationer skulle som nämnts fungera som ett slags skolor genom att vara skinande, vita förebilder, men de skulle alltså även lära människor att sjunga arbetets lov. Arbete var vägen bort från synd och omoral:

Under det våra flickor hålla på att glömma det gamla och kämpa för att vinna sin själs frälsning, få de lära sig arbeta, och på samma gång som de få erfara arbetets välsignelse, beredes de att i en framtid själfva kunna försörja sig på hederligt sätt (*Ljus i Mörker*, nr 4 1902).

Det var en mångfald av sysslor man socialiserades in i, alla med bäring på kvinnliga yrken. En del flickor tvättade och manglade, andra sydde eller stickade täcken, ytterligare andra

Wachts skarpa blick kan nästan anas i detta fotografi som återger en prostituerads ankomst till ett räddningshem. Wacht tjänstgjorde som officer i mer än 30 år och var känd för sin hårdhet: ”Det finns ingen jag är så rädd för som major Wacht’, anförtrorde mig nyligen en stackars flicka, som för åtskilliga år sedan var under majorens vård, men återvänt till gatan. ’Det finns ingen jag är så rädd för som major Wacht, men inte heller någon som jag tycker så mycket om som major Wacht’” (L. Petri 1938:9). Källa: Frälsningsarméns arkiv, Värtahamnen, Okatalogiserat, diverse bilder.

polerade möbler: ”Därjämte få alla lära sig att städa, skura, diska, med ett ord, hålla ett hus i ordning” (*Ljus i Mörker*, nr 4 1902). Men arbetet var inte endast en väg bort från synden, det syftade även till att göra verksamheten självförsörjande (A. Petri 1923:67). Med tanke på att arbetet både hade en andlig och ekonomisk betydelse är måhända Wachts uppfattning om de flickor och kvinnor som inte arbetade förståelig: ”Den tyngsta börda jorden bär är lata fruntimmer’, brukade jag säga till flickorna” (Wacht i L. Petri 1938:182). Förmaningen kan emellertid också tolkas som en konsekvens av att de ”lata” inte motsvarade gästfrihetens implicita krav på ömsesidighet. Gengåvan behöver inte vara omedelbar utan

kan levereras längre fram, men helt utebliven reciprocitet kan leda till sociala sanktioner och utanförskap (jfr Lashley 2000:6). Wachts förmaning kan förstås med utgångspunkt i denna logik, vilket även gäller den förvisning som en del flickor råkade ut för.

Ibland händer det, att en flicka, som ännu icke tröttnat på synden, självvilligt träder ut i densamma igen. Och ibland, dock mera sällan, händer det ju, att vi måste visa bort någon, som envist vägrar att *lära sig* lyda, arbeta eller uppföra sig ordentligt (*Ljus i Mörker*, nr 3 1899).

De som valde att återgå till synden hade, som det verkar, förverkat sin rätt till hjälp – dessa omfattades inte längre av gästfrihetens imperativ. Tonfallet när dessa omtalas är också i en

del fall påfallande hårt. Wacht berättar i sina hågkomster att hon vid ett tillfälle hade uppsökt en bordell och där träffat en ung moder. Under samtalet hade Wacht lovat att hjälpa henne med kläder och respengar så att hon kunde återvända till barndomshemmet (L. Petri 1938:94). Trots detta erbjudande ville den unga kvinnan inte följa med, men Wacht gav sig inte utan återvände till bordellen vid ett par tillfällen. Till slut följde kvinnan med till räddningshemmet och redan dagen därpå ordnades med hemresan. Innan denna kom till stånd insisterade dock kvinnan på att få återvända till bordellen för att hämta ett förkläde som hon glömt, något som Wacht tycks ha haft svårt att förlika sig med: ”Vi förstodo vad klockan var slagen, kvinnan stod ej att rädda, och hon återvände åter till sina spyor, hon hade gjort det onda valet” (Wacht i L. Petri 1938:96).

Det var således inte alla som ville ta emot Frälsningsarméns hjälp, vilket kanske kan förklaras med att gästfriheten medförde krav. Gästfrihet är aldrig en social praktik som saknar maktdimensioner och potentiell friktion (Darke & Gurney 2000:83, 96) utan den förutsätter att gästen anpassar sig efter normer och förväntningar. Mottagaren av gåvor försätter sig därmed i en moralisk skuld, vilket kanske kan förklara den friktion som uppstod på räddningshemmen. Det hände att flickor rymde och att man på andra sätt agerade motsträvt, som här:

Till påsken skaffade hon sig sprit genom källargluggen, och en gång stal hon portnyckeln ur en av officerarnas fickor och sände iväg en flicka ut i staden att köpa sprit. Hon var full av ondska och argan list, och icke ett dugg begrep hon av officerarnas tal om Gud och frälsning (Wacht i L. Petri 1938:106).

Till slut fogade sig emellertid även denna flicka efter normerna. I en del fall tycks det ha krävts rigorös övervakning för att säkerställa att fallna kvinnor valde att följa gästfrihetens konventioner: ”Chefen i arbetssalen har en

krävande post [...] hon måste ha sina ögon på deras händer och spänna hela sin själ för att behärska deras tankar” (Wacht i L. Petri 1938:184). Vad som ytterligare försvårade arbetet var förekomsten av försåtliga gåvor.

I *Kroppar och själar* återger Laura Petri ett ovälkommet besök på räddningshemmet: ”En dag trädde en man in på räddningshemmets expedition. Han såg ut som en stöddig lantpatron” (1930:72). Kritiken anas redan i detta anslag, detta var en man som inte brydde sig om något annat än sina egna behov och begär. Lantpatronen sökte efter en ung flicka som han påstod sig vara släkt med. Flickan påstod emellertid att mannen var en okänd förförare och adjutanten som tjänstgjorde på expeditionen vände sig upprört till mannen: ”Hur vågar ni komma hit? Ni vet själv vem ni är. Packa er iväg, och det genast!” (L. Petri 1930:72). Mannen var dock inte beredd att omedelbart ge upp kampen om flickan. Han insisterade på att adjutanten skulle ge henne en påse med äpplen. Efter en stund kom flickan tillbaka till adjutanten: ”Om några minuter var Lisa tillbaka och sträckte fram ett av de röda äpplena. Där var ett litet lock på det och därunder en urholkning med en instucken pappersremsa: ’Kom ut. Jag skall hjälpa dig’” (L. Petri 1930:72–73). Äpplets symboliska ställning i den kristna traditionen färgar möjligtvis denna berättelse, gäster med sådana gåvor var definitivt inte välkomna till räddningshemmen.

Avslutning

Syftet med denna artikel har varit att undersöka hur gästfrihetens ideal materialiserades inom ramarna för Frälsningsarméns sociala verksamhet vid sekelskiftet 1900. Genom att undersöka gästfriheten ville jag samtidigt studera på vilka sätt en till synes gränslös gästfrihet förutsatte en samtidig etablering av kulturella gränsdragningar mellan Frälsningsarmén och den behövande. Med utgångspunkt i organisationens officiella skrifter kan det kon-

stateras att det förekom en spänning mellan en äldre och nyare uppfattning om gästfrihetens gränser i det slum- och räddningsarbete som Frälsningsarmén etablerade vid tiden kring sekelskiftet 1900. Frälsningsarmén påpekade att samhället hade vänt de prostituerade ryggen och att människor inte ville befläckas genom att komma i kontakt med dessa. I samhället existerade, enligt Frälsningsarmén, en gräns i gästfrihetens evangeliska imperativ. En sådan gräns förekom inte, återigen enligt Frälsningsarmén, i den gästfrihetens praktik som slum- och räddningsarbetet bestod av; organisationen sökte sig aktivt till de utsatta och i moralisk mening befläckade. Samtidigt upprättade emellertid Frälsningsarmén andra, symboliska gränser. För att hantera städernas moraliska inferno etablerade organisationen en skyddande, lantlig gränzon runt sina räddningshem och slumstationer. Gästfriheten präglades av en romantisk idé om naturen som en i moralisk mening ren plats och att människor, genom att befinna sig där, kunde närma sig ett paradiskt tillstånd.

På räddningshem, slumstationer och barnkrubbor som inte hade möjlighet att skapa en sådan gräns mot synden vidmakthölls gränsen mellan moral–omoral på andra sätt och med en annan färg. I skrifterna återkommer berättelser om vita gardiner, vita dukar och vita förkläden som symboliskt viktiga ting. Genom att lyfta fram det vita i organisationens verksamhet skapades en gräns gentemot slummens svärta, det vita förklädet gjorde det möjligt för slumsystrarna att verka bland de stigmatiserade utan att smutsas ned i symbolisk mening. De kunde därmed också framstå som ett ljust alternativ till mörkret och misären.

Det kan alltså konstateras att spänningen mellan en gammal och nyare uppfattning om gästfrihetens gränser fanns kvar i den sociala verksamhet som Frälsningsarmén etablerade. Enligt gästfrihetens imperativ skulle gränsen mellan de rena–orena överskridas, men

det var en övergång som således var noga reglerad och som bekräftade att gränsen existerade. Gästfriheten var på detta sätt rituellt organiserad och omgärdad av gränser, även i Frälsningsarméns praktik.

I artikeln har ytterligare ett spänningsfält i gästfriheten undersökts – nämligen gåvans och gengåvans kulturella betydelse och den spänning som denna medför. Studier av traditionella samhällen visar att gåvor bekräftade och etablerade sociala band mellan givare och mottagare, men i gåvan fanns även ett krav på reciprocitet. Mottagaren förband sig att återgälda gåvan på något sätt, om så inte skedde kunde sanktioner bli följden. Det har emellertid hävdats att denna logik inte är giltig i kristna sammanhang, den kristne förväntas tålmodigt vänta på belöningen i himlen. Präglades Frälsningsarméns sociala verksamhet av en sådan idealism? Förväntade sig inte soldater och officerare som verkade i slummen och på räddningshemmen något i gengäld av dem man skulle hjälpa? Sökte de inte efter tecken på tacksamhet som bekräftade deras särskilda status som soldater och officerare? Det saknas inte exempel som tyder på att idealismen var utbredd. Detta är inte minst tydligt då man betraktar vilka gåvor som slumsystrar, soldater och officerare erbjöd. Dessa offrade sina liv för att frälsa andra, men de gav också av sin tid. Utöver detta delade Frälsningsarmén ut mat, kläder och möbler. Inledningsvis möttes man av otacksamhet och motstånd från delar av samhället, vilket bland annat innebar att det sociala arbetet drevs med ytterst knappa resurser. Med tanke på detta var det inte så konstigt att organisationen fostrade en idealistisk hållning. Men motståndet, tillsammans med människors fattigdom, kan också ha varit en anledning till att Frälsningsarméns fotfolk utvecklade en sensibilitet och förmåga att söka efter tacksamhetens tecken på de fattigas kroppar. Idealism i all ära, men det hårda arbetet förutsatte någon form av omedelbar bekräftelse. I skrifterna förekommer en serie

sådana tecken, flickornas flitiga händer, tårarna på de fattigas och utsattas kinder, men också ljudet av sång och surrande maskiner. Tacksamhetens tecken kan betraktas som en gengåva i gästfrihetens moraliska ekonomi som var möjlig att acceptera, de bekräftade att Frälsningsarméns viktiga arbete bar frukt men hotade inte grunden i den kristna gävoekonomin. När inte några tecken kunde skönjas sattes sanktioner och exkluderingsmekanismer in. Gästfriheten hade gränser även i Frälsningsarméns sociala verksamhet vid tiden kring sekelskiftet 1900.

Fredrik Nilsson, professor

Institutionen för Service Management och tjänstvetenskap, Lunds universitet

Noter

- 1 Skillnaden avseende synen på gästfrihet i Gamla respektive Nya testamentet förklarar varför Jesu måltider och samtal med tjuvar, prostituerade och andra utstötta uppfattades som en provokation av den tidens religiösa och politiska etablissemang, gästfriheten hotade kulturella gränsdragningar mellan olika sociala kategorier (Bretherton 2010:129).
- 2 Bostaden, men förmodligen också slumstationen, representerade en annan värld och skulle på detta sätt också bidra till att förändra människor. Enligt skribenten hade det ”hus där vår första slumstation öppnades genomgått en grundlig omskapning”. Förr hade ”slagsmål och vilda uppträden” hört till vardagen men var nu sällsynta och ”hyresgästerna äro angelägna att trots sin fattigdom hålla sina golfrena och sina hem snygga” (*Stridsropet* 24/12 1891). Ett städat, vitt yttre tycktes skingra mörkret i människors inre.
- 3 Frälsningsarméns uniform fungerade därmed på ett liknande sätt som andra uniformer vid samma tid. Historikern Lisa Öberg menar t.ex. att sjuksköterskeuniformen, både yrket och uniformen tar form under 1800-talets andra hälft, uttryckte en moralisk hållning och professionell identitet. Uniformen var ett ”hårt och ogenomträngligt skal” (2005:127) som bidrog till att skapa gemenskap inåt men också distans till andra sociala kategorier och yrkesgrupper (2005:137).
- 4 Det vita får också en särskild mening om vi betänker att William Booth hade inspirerats av Henry Stanleys resor och strapatser i Afrika. Annie McClintock menar i *Imperial Leather* att den koloniala blicken präglades av en vilja att distansera sig från det svarta Afrika och i denna kontext blev vita kläder, men också tvål, viktiga distansskapande ting (t.ex. 1995:211). I den svenska kontexten kan de vita interiörerna betraktas som ett uttryck för en vilja att hålla primitivismen på avstånd.
- 5 Renlighetsfrågan återkom i flera olika sammanhang. I *Frälsningsofficeren* (nr 7 1906) uppmanades till uppräckning, organisationen ansågs inte använda sina ”resurser” på rätt sätt, vilket resulterade i följande uppmaning från brigadör Blomberg: ”Då det sedan gäller att vidmakthålla det intresse som man lyckats väcka, är det af största vikt att vi gifva folket något som är värdt att komma för. Jag undrar alls på att folket ej vill komma till en mörk, otreflig och kanske smutsig lokal för att gång på gång få höra bittra ord om att inte folket intresserar sig för att komma, eller öfver våra stora svårigheter, tunga kors, tidens ondska och framtidens hopplöshet. Den officer handlar klokt som räknar såpan, skurborsten och hoppfullheten bland sina resurser samt ser till att de komma i tillräcklig användning” (*Frälsningsofficeren* nr 7 1906). Räddningshem och slumstationer framställdes som en slags ställföreträdande paradiset: ”Jag trifves alltid väl på slumstationerna, i hvilken stad jag må komma, och de synas mig vara typen för ett enkelt och fridfullt hem, där renlighet och frälsning lysa fram i hvarje vrå” (*Ljus i Mörker*, nr 2 1899).
- 6 Förbindelsen medgav emellertid även undantag från detta krav: ”Naturligtvis eger den officer, som af armén ej uppbär tillräcklig underhållssumma, att mottaga mat och andra gåfvor, afsedda att tillfredsställa hans lekamliga behof.” Men vad ansågs vara icke tillräckligt underhåll? Vad definierades som legitima ”lekamliga behof”? Här lämnade förbindelsen ingen hjälp vilket kan ha resulterat i stor osäkerhet, självkritisk granskning och misstänksamhet bland officerarna. Inte minst som självuppoftning och martyrskap var viktiga ideal (Nilsson 2012).
- 7 Etnologen Tom O’Dell har i studier av den flyktiga upplevelseekonomin visat att både materiella och immateriella utbyten är viktiga beståndsdelar i formering av sociala band och lojaliteter (jfr O’Dell 2002b:158–159). Jag använder här O’Dells studier som en inspirationskälla.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Frälsningsofficeren: nr 8 1903, nr 6 1906, nr 7 1906
Ljus i Mörker: nr 1 1899, nr 2 1899, nr 3 1899, nr 4 1899, nr 2 1900, nr 1 1901, nr 3 1901, nr 4 1901, nr 1 1902, nr 2 1902, nr 4 1902, nr 1 1903, nr 3 1913, nr 2 1914, nr 1 1915.
Minnesskrift med anledning av Slum- och räddningsverkets fyrtioårshögtid, 1930.
Stridsropet: 22/1 1890, 24/12 1891.

Litteratur

Booth, Catherine 1878/2008: *Practical Religion*. London: Salvation Books.
 Bretherton, Luke 2010: *Hospitality as Holiness. Christian Witness Amid Moral Diversity*. Farnham: Ashgate.
 Darke, Jane & Gurney, Craig 2000: ”Putting up? Gender, hospitality and performance”. I: Lashley, Conrad & Morrison, Alison (red.): *In Search of Hospitality. Theoretical perspectives and debates*. Oxford: Butterworth Heinemann.
 Dennis, Richard 2008: *Cities in Modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Dyer, Richard 1997: *White*. London: Routledge.
 Eason, A. M. 2003: *Women in God’s army. Gender and equality in the early Salvation Army*. Waterloo, Ont.: Wilfrid Laurier University Press.
 Garipey, Henry 2009: *Christianity in Action. The International History of the Salvation Army*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.
 Garnert, Jan 2005: *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige*. Lund: Historiska Media.
 Hammar, Inger 1999: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Lunds universitet.
 Hellspång, Mats 1991: *Korset, fanan och fotbollen. Folkkrörelsernas kulturmiljö i ett jämförande perspektiv*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
 Jansdotter, Anna 2007: ”Rädda Rosa. Frälsningsarméns räddningsarbete i Sverige 1890–1920”. I: Jansdotter, Anna & Svanström, Yvonne (red.): *Sedligt, rentligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
 Jönsson, Håkan 2005: *Mjölk. En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
 Kjäll, Thorsten 1972: *Korsets färger bära. En berättelse*

om Frälsningsarmén i Sverige under nittio år. Del 1. Stockholm: FA-Press Förlag.
 Lagercrantz, Hedvig 1892: *Lösa blad från slum- och räddningsverket*. Stockholm: Frälsningsarméns Högkvarter.
 Lashley, Conrad 2000: ”Towards a theoretical understanding”. I: Lashley, Conrad & Morrison, Alison (red.): *In Search of Hospitality. Theoretical perspectives and debates*. Oxford: Butterworth Heinemann.
 Lennartsson, Rebecka 2001: *Malaria Urbana. Om byråfflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
 Lundin, Johan A. 2013: *Predikande kvinnor och gråtande män*. Under utgivning. Malmö: Kira.
 Mauss, Marcel 1923/1997: *Gåvan*. Lund: Argos.
 McClintock, Annie 1995: *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. London: Routledge.
 Nilsson, Fredrik 2000: *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
 Nilsson, Fredrik 2012: ”Martyrer och respektabla kvinnor. Osäkra identiteter inom Frälsningsarmén vid 1800-talets slut”. I: Birgitta Svensson & Anna Wallete (red.): *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
 O’Dell, Tom (red.) 2002: ”Upplevelsens makt: Gåvoutbyte i det senmoderna”. I: *Upplevelsens materialitet*. Lund: Studentlitteratur.
 Petri, Alma 1923: *Slummens överste. En kort teckning av Elisabet Liljegrens liv*. Stockholm: Stridsropets tryckeri.
 Petri, Laura 1930: *Kroppar och själar*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
 Petri, Laura 1938: *Tack rika liv! En slumsystems minnen*. Berättade av Alma Wacht, nedtecknade av Laura Petri. Uppsala. J.A. Lindblads Förlag.
 Petri, Laura 1959: *En cirkel sluter sig*. Minnesbok redigerad av Thorsten Kjäll. Stockholm: FA-press.
 Salomonsson, Anders (red.) 1999: ”Bondeliv”. I: *Svenskt bondeliv. Livsform och yrke*. Lund: Studentlitteratur.
 Salomonsson, Karin 1998: *Fattigdomens besvärjelser. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*. Lund: Historiska Media.
 Selwyn, Tom 2000: ”An Anthropology of Hospitality”. I: Lashley, Conrad & Morrison, Alison (red.): *In Search of Hospitality. Theoretical perspectives and*

- debates*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Telfer, Elisabeth 2000: "The Philosophy of Hospitableness". I: Lashley, Conrad & Morrison, Alison (red.): *In Search of Hospitality. Theoretical perspectives and debates*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Ulvros, Eva Helen 1996: *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. Lund: Historiska Media.
- Vincent-Buffault, Anne 1991: *The History of Tears. Sensibility and Sentimentality in France*. London: Macmillan.
- Winston, D. H. 1999: *Red-hot and righteous. The urban religion of the Salvation Army*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Yong, Amos 2008: *Hospitality and the Other. Pentecost, Christian Practices, and the Neighbor*. New York: Orbis Books.
- Öberg, Lisa 2005: "Vår yttre person. Dräkt och kropp i sjuksköterskeyrket 1850–1950". I: Hurd, Madeleine, Olsson, Tom & Öberg, Lisa (red.): *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

SUMMARY

"We must bring the unfortunates into our homes and hearts"

The Salvation Army and the Limits of Hospitality

The aim of this article is to examine how the imperative of hospitality materialised within the framework of the Salvation Army's social work at the turn of the 20th century. In order to deal with the moral inferno of the towns, the organization established a protective rural border zone round its rescue homes and slum stations. Hospitality was characterised by a romantic notion of nature as a pure place and that people, by being there, could come closer to a feeling of Paradise.

In rescue homes, slum stations and crèches that did not have the opportunity to create such a border against sin, the boundary between moral–immoral was upheld in other ways. By bringing forth the colour white in the organisation's social practice a boundary was created between the slums' darkness, as the white apron made it possible for the slum sisters to act among the stigmatized

without them getting dirty, in a symbolic sense.

In the article yet another field of tension concerned with hospitality has been examined – namely that of the gift and the gift in return's cultural importance and the tension that this brings about. Studies of traditional societies show that gifts confirmed and established social bonds between giver and receiver, but there was also a demand for reciprocity. Signs of gratitude can be regarded as a gift in return in the moral economy of hospitality. They confirmed that the Salvation Army's important work did bear fruit. When no signs could be discerned then sanctions and exclusion contrivances were put in place. Hospitality thus had its boundaries, even in the social work of the Salvation Army at the turn of the century in 1900.

NYA AVHANDLINGAR

Åsa Bengtsson: *Nyktra kvinnor. Folkbildare, företagare och politiska aktörer. Vita Bandet 1890–1930*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2012. 380 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7061-092-9.

Läste boken, reflekterade över innehållet, fick inblickar och kunskaper om saker jag inte visste så väldigt mycket om innan. Förundrades över klarheten i redogörelsen och av det tydliga språket. Förfördes av människoödena. Men författandet av recensionen, det formella, har emellertid skjutits upp allt för länge. Historikern Åsa Bengtsson har skrivit en alldeles förträfflig och högintressant avhandling om kvinnorörelsens eldsjälar, om nykterhets- och folkbildningsarbete i Vita Bandet. Boken *Nyktra kvinnor* behandlar en bortglömd aspekt av 1900-talshistorien. Kvinnorna står i centrum i avhandlingen, vilket är en bedrift, för källmaterial som handlar om politiskt aktiva kvinnor är sällsynt, liksom även tidigare forskning om kvinnors liv i offentligheten. Det är väl ingen nyhet att intresset för historien generellt varit synonymt med mannens historia. Men det bör ändå påpekas, för det visar hur unik och viktig avhandlingen är.

Nyktra kvinnor består av 12 kapitel. Först ett inledande, som innehåller en gedigen problemformulering som ger forskarsamhället en hel del att tänka på. Även om Vita Bandet var en av Sveriges största kvinnoorganisationer har föreningen förbisetts av forskningen, märkligt nog även av genusforskare. Avhandlingen är med andra ord en kulturgärning av betydande mått. Bengtsson visar med sin genomgång av tidigare forskning att intresset för kvinnor varit litet, och att intresset för nykterhetsivrande kvinnor varit ännu mindre. Det förtjänar att påpekas, för det säger något om vårt samhälle och samtidskulturen, och manar till eftertanke, även i akademien.

Tidsperioden som analyseras är 1900–1930, vilket motiveras med att det var under denna tid som Sverige demokratiserades. Att undersöka kvinnors politiska aktivitet visade sig vara lättare sagt än gjort. Överhuvudtaget verkar det ha varit en svår uppgift att nå fram till kvinnorna och deras upplevelser. Bengtsson, vars ambition var att

skriva om politiskt engagerade kvinnor, var hänvisad till rena kvinnoorganisationer, för även om det fanns kvinnor i blandade organisationer förtogs de i källorna.

Avhandlingens analytiska ramverk är hämtat från rörelseteorin, och Vita Bandet analyseras som en social rörelse, i enlighet med Håkan Thörns modell. Bengtsson väljer alltså att behandla Vita Bandet inte som en organisation utan som just en social rörelse. Det är den kollektiva identiteten, röreseintellektuella och genus som står i fokus för analysen.

Syftet med avhandlingen är att undersöka ”vad vitabandisterna *identifierade* som samhällliga problem och vad som uppfattades vara orsaken till dessa, hur de *diagnosticerade* dess lösning och hur de agerade för att övervinna problemen, samt hur de *prognostiserade* att deras agerande skulle medföra en förändring”.

Kapitel 2, Nyktra män och kvinnor, är avhandlingens första empiriska kapitel och förmedlar en övergripande bild, nykterhetsarbete i vid mening, nationellt och internationellt. Utbytet mellan organisationerna i Sverige och andra organisationer ute i världen var intensivt och vitabandisterna var en del i ett världsomfattande kvinnligt nätverk.

Kapitel 3, Vita Bandet, tecknar först en övergripande bild av organisationen. Det konstateras att antalet lokal-föreningar inom Vita Bandet ökade stadigt, och under slutet av 1920-talet organiserades över 8 000 medlemmar. Ökningen höll i sig och kulminerade 1958, med 251 lokal-föreningar och fler än 10 000 medlemmar. Efter denna genomgång presenteras några av organisationens mest framträdande ledare: Vita bandets rörelseintellektuella. Emelie Rathou var den ledande ideologen och kom med tiden att bli en symbol för Vita Bandet. Det är porträtt av intellektuella och handlingskraftiga kvinnor. Bortglömda för allmänheten, och därför värda att här nämnas vid namn, Gerda Meyerson, Ina Roberg, Anna Preinitz och Elsa Bengtsson. Alla var kvinnor med stark lyskraft och inflytande i sin samtids politiska liv och samhälle, vilket blir tydligt inte minst i analysen av föreningsorganet *Vita Bandet*. Tidskriften var en viktig kanal för att synliggöra kvinnorna. En unik kanal, eftersom övriga förlag inom nykterhetsrörelsen saknade kvinnlig representation.

Kapitel 4, Kultur och ideal, sätter kulturen i fokus, och den tankevärld som utvecklades inom Vita Bandet. Normer, kunskaper och värderingar, så som de framträder i det empiriska materialet, är vad som undersöks. Utgångspunkten för analysen är att kultur ”konstruerar en mening för människor”. Kultur som process, som resultat av individernas reproduktion, och samtidigt nyskapande av tankesätt och diskurser, så beskrivs begreppet kultur. Och detta är konsekvent vad som studeras här i detta kapitel, som lyfter fram religionen och den kristna människosynen inom Vita Bandet som särskilt viktig för förståelsen. Arvet från (den internationella) väckelserörelsen berörs också. Det är en borgerligt präglad miljö som beskrivs, med ett klassiskt skötsamhets- och bildningsideal och där könsuppdelningen är strikt. Moderskapet används som bild för att beskriva kulturen. Tidskriften *Vita Bandet* hade som uttalad uppgift att synliggöra rådande normer och diskutera dem i akt och mening att förändra dem. Tron på kunskapens makt var stark visar Bengtssons analys, och kvinnornas internationella kontakter var intensiva och utbredda.

Kapitel 5, Kampen för sedlighet och moral, skildrar kampen mot dryckenskap och osedlighet, och arbetet med att få till stånd såväl mentala som politiska förändringar för att få bukt med problemen som sågs som ”ojämlikhetens siamesiska tvillingpar”. Osedlighet var ett infekterat ämne, särskilt för religiösa kvinnor att ge sig i kast med. Men det var en av grundbultarna i arbetet, dock med en tydlig insikt om att arbetet måste ske med god förståelse, att sedlighet i en föränderlig tid inte är en självklarhet. Reflexivitet och kritiskt tänkande lyftes fram som ledord. Orsakerna till osedligheten ansågs vara bristande politisk styrning (bostadspolitik, jämställdhetspolitik osv.). Vita Bandets främsta vapen var opinionsbildning, föreläsningsverksamheten var därför omfattande, liksom spridandet av ”god litteratur”. Kapitel 5 innehåller ett livfullt porträtt av en av föreningens mest framträdande debattörer, Ina Rogberg. Synen på äktenskapet och familjen som heliga institutioner för vitabandisterna gör frågan komplex och leder till att kvinnornas inställning till den i samhället allt friare synen på sexualitet blir något som ska utvecklas inom familjen. Sexualupplysning var dock en fråga som angick alla, så ifråga om detta ansågs de samtidigt radikala och utmanande. Bildning, frihet (inom vissa ramar) och rätten till sig själv, var vad man stred för och såg som vägen fram. Att detta arbete utfördes under det glada 20-talet är värt att poängtera.

Kapitel 6, Kvinnor i förvärvsarbete, handlar om synen

på förvärvsarbete, och enligt vitabandisterna var detta inte bara av betydelse för kvinnorna själva, utan en viktig fråga för hela samhället. Arbetet leder till sedlighet och moral, det var utgångspunkten. Därför komplicerades frågan även här av det faktum att många av de yrken vari kvinnorna arbetade antingen var osedliga i sig eller innebar att kvinnorna utsattes för osedligt bemötande. En annan sak som komplicerade arbetet var att kvinnorna inom Vita Bandet kom från medelklass, medan de kvinnor för vars arbetsförhållanden de kämpade kom från arbetarklass. Kapitel 6 innehåller en redogörelse för hur man arbetade för förbättrade villkor för kvinnliga stuveriarbetare. Det var ett arbete som man visserligen såg som olämpligt, men som man ändå inte ville hindra kvinnor från att arbeta med. Här reser Bengtsson invändningar mot de slutsatser som Anders Björklund för fram i sin studie av samma stuveriarbetande kvinnor, som gick ut på att vitabandisterna bedrev en förtalskampanj mot arbetsmiljön. Bengtsson menar istället att det handlar om klassrelaterade uppfattningar, och att målet för Vita Bandet inte var att föra stuveriarbetarnas talan, utan att skapa opinion för ett nyktert och sedligt samhälle. Då studien behandlar en dynamisk tid i svensk historia finns det en rad olika och nya arbeten att intressera sig för, speciellt för medelklasskvinnor, men det politiska engagemanget riktades ändå framförallt mot arbetarklasskvinnornas förhållanden.

Kapitel 7, Arbetet med fabriksarbeterskorna – Ett folkbildningsprojekt, som framförallt riktade sig till och handlade om kvinnor från arbetarklassen, beskriver arbetet i en avdelning av Vita Bandet som bildades 1905: Departementet för verksamheten bland fabriksarbeterskor. Bildning var det vapen man använde i kampen för att förbättra för kvinnorna och för att verka för sedlighet. Den goda husmodern var bilden man förde fram. Hon behövde inte vara hemmafru, men hon skulle sätta en ära i goda kunskaper om hushållsskötsel.

Kapitel 8, Filantropiska vitabandister, handlar om kunskapens makt, och dess förmodade kraft att höja de lägre samhällsskikten ur deras prekära situation. Empowerment är med andra ord ett nytt ord för en gammal företeelse. Även om filantropi nämns i titeln på kapitlet använde vitabandisterna själva inte det ordet. Praktiska företag var begreppet som användes och verksamheten som bedrevs var inriktad framförallt på vilohem och kursverksamhet. Varje lokalförening inom Vita Bandet bestämde själv vilken verksamhet man skulle ägna sig åt. Information och mötesverksamhet var vanligast, vid sidan av insatser riktade mot barn och utsatta kvinnor. Det

som skiljer ut Vita Bandets filantropiska verksamhet är att de inte såg sig som kvinnliga hjälparbetare utan som likställda männen och de agerade även ute i arbetslivet, ofta som företagare.

Kapitel 9, Företagarna, handlar om hinder och förutsättningar för de kvinnliga företagarna. Alkoholfri restaurangverksamhet utifrån olika exempel bildar utgångspunkten för genomgången av materialet. Och att arbetet bedrevs med stark målmedvetenhet och uthållighet visar det faktum att restaurangen Vita Bandet, i Slottskogen i Göteborg, fanns kvar i föreningens (nyktra) regi ända fram till 1986.

Kapitel 10, Rösträtt och politiskt medborgarskap, tar upp visionen om ett annat samhälle som lyser igenom hos de kvinnliga företagarna och tar sig politiskt uttryck i vitabandisternas arbete för kvinnlig rösträtt. Kapitlet analyserar vitabandisternas argument för kvinnlig rösträtt, och deras syn på kvinnors rättigheter samt betydelse för samhället i stort. Motståndet som de kvinnliga rösträttskamparna mötte lyfts särskilt fram i kapitlet, och det handlar om de gamla vanliga argumenten om att kvinnor inte är bra på abstrakt och logiskt tänkande. Ett annat problem som analyseras är rösträtsfrågans partipolitiska infärgning, men där tog Vita Bandet sin utgångspunkt i den opolitiska nykterhetsfrågan.

Kapitel 11, Det demokratiska genombrottet och folkomröstningen 1922, här fortsätter analysen av vitabandisternas politiska kamp, vilken fortsätter med och får sin förlängning i den genusfärgade frågan om förbud mot rusdrycker, som det folkomröstades om 1922. Frågan ansågs vara en manlig angelägenhet, men kvinnorna inom Vita Bandet förde en hård kamp för att få opinion för sina tankar och synpunkter.

Kapitel 12, Avslutande analys, tar upp den rörelseanalytiska tråd som löper genom hela boken, där varje kapitel avslutas med ett analytiskt resonemang. Just detta grepp visar på en av avhandlingens största och viktigaste förtjänster. Detta är inte bara en genomgång av källorna, inte uteslutande en redogörelse för vad som hände inom Vita Bandet, det är också en teoretisk analys som går på djupet och som skapar en förståelse för tidsandan, kvinnornas unika förutsättningar och villkoren för kampen. Avhandlingen avslutas med ett framåtblickande resonemang som poängterar och tydliggör hur viktigt det är att uppmärksamma genus när man studerar historien. Den berättigade frågan ställs i slutet av boken om hur det kan tänkas påverka det uppväxande släktet ifall viktiga delar av vår gemensamma historia förtigs. Kvinnor har, lika mycket som idag, genom historien spelat en avgörande

roll, det är bara det att forskningen inte har sett på det kvinnor gör med särskilt stort intresse.

Avhandlingens största förtjänster är dess konsekventa analytiska anslag som hjälper till att fördjupa förståelsen för organisationen, och ger perspektiv på skeendet. Men viktigare ändå är att Åsa Bengtsson uppmärksammar ett ämne och en förening som tidigare ignorerats av forskarsamhället. Att framställningen är språkligt briljant och att personer, skeenden och miljöer, men även den teoretiska analysen, redogörs för på ett levande och intresseväckande sätt bidrar till ett mycket gott helhetsintryck. Ett något spretigt och otydligt syfte skymmer inte det faktum att detta är en avhandling som förtjänar en plats bland böckerna som beskriver den svenska 1900-talshistorien.

Eddy Nehls, Trollhättan

Gustav Källstrand: *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897–1911*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2012. 334 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7331-531-9.

Nobelprisforskningen utgör en mycket omfattande kunskapsproduktion och det mest bemärkta priset i fysik, kemi, medicin, litteratur och fred slutar uppenbarligen inte att fascinera. Det internationella forskningsintresset är stort och fallstudierna är flertaliga. Nobelpriset ger upphov till flera intressanta och relevanta perspektiv att anlägga, och särskilt de vetenskapliga priserna befinner sig i skärningspunkten mellan vetenskap, politik och kultur. Prisets historia rymmer gott om intresseväckande personligheter och berättelser kring anmärkningsvärda utnämningförfaranden, nationell konkurrens och intern prestigefylld tävling om materiella resurser. Alfred Nobels omtalade och närmast mytomspunna testamente och utdelandet av de första Nobelprisen 1901 var en produkt av sin tid kring sekelskiftet 1900, där förvisso nationell fredlig tävling mellan ”kulturnationerna” var legio, men där internationalismen var lika betydelsefull för införandet av Olympiska spel, världsutställningar, internationella fredsrörelser eller Röda Korset. Perioden 1871 efter tysk-franska kriget och fram till första världskrigets utbrott 1914 brukar ibland benämnas som ”idyllisk”, och syftar då på en relativt fredlig period i Europa. Att tävla om idrott, uppfinningar, vetenskapliga upptäckter eller skönlitterära verk framstår som ett attraktivt alternativ till det vapenskrammel som hade föregått denna period, och som i hög grad senare skulle präglade 1900-talet. Markanta sociala och ekonomiska skillnader mellan de olika

samhällsskikten tycktes dock inte störa sikten för denna oskarianska feststämning.

Även om Nobelpriset är tämligen utforskat finns det ännu studier att utföra, och under vilka former priset mottagits i den svenska pressen har tidigare inte berörts i någon större utsträckning. Idéhistorikern Gustav Källstrand har dock fyllt en viktig kunskapslucka i detta avseende i och med sin nyutkomna avhandling *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897–1911*. Vi kan här tala om ett slags Nobelprisets receptionsforskning, och Källstrands syfte är tvåfaldigt: ett empiriskt att kartlägga hur den svenska pressen skrev om priset under dess första decennium och ett analytiskt som handlar om att studera den mening som pressen tillskrev priset och hur denna kan ha påverkat rapporteringen kring det. Författarens ambition är att fånga den tradition som skapades kring hur priset skildrades i pressen. Pressen tillskrivs, i avhandlingen, en stor roll för prisets existens, vilket betyder att förväntningar kring vad priset skulle kunna tänkas innebära för svenskt vidkommande diskuterades i pressen innan priset institutionaliserades juridiskt. Redan innan priset fick sin juridiska och formella form blev det ett kontroversiellt ämne i pressen och i den offentliga debatten, då Nobels testamentliga formuleringar gav upphov till olikartade tolkningar och kompromisser för att priset överhuvudtaget skulle kunna fungera i praktiken. Tal om att Nobels ursprungliga tankar förvanskats uppstod tidigt, och dessutom utkämpades en strid med besvikna släktingar som önskade en större andel av arvet.

Införandet av priset skedde så att säga inte ostraffat då t.ex. Nobels idéer om internationalism i mänsklighetens tjänst inte nödvändigtvis rimmade särskilt väl med sekelskiftets nationalistiska stämningar. Inte heller fredsprisets utlokalisering till Oslo under unionsstridens sista år mottogs med blida ögon av konservativa grupperingar. Frågan var även om det kunde uppåtdas tillräckligt med kompetens för att från svensk horisont kunna göra en adekvat bedömning av de kandidater som stod till buds i fråga om de vetenskapliga prisen och om litteraturpriset. Under prisets första decennium skapades dock, enligt Källstrand, en idealbild av vad priset borde vara, nämligen en fråga om Sveriges relation till utlandet, en fråga om prisets betydelse för Sverige som vetenskaplig rangnation och slutligen en fråga om att priset delas ut till de riktigt stora vetenskapsmännen.

Hur priset uppfattades internationellt var centralt, då det hade en direkt koppling till Sveriges status som kulturturnation. Att den internationella pressen överhuvudtaget diskuterade priset och pristagarna var betydelsefullt, då

det kunde ses som ett kvitto på prisets inflytande inom den vetenskapliga och litterära världen. I den mån priset kritiserades internationellt ”tvingades” dock de svenska pressrösterna korrigera vad som uppfattades som missförstånd eller rentav som felaktigheter. I detta korrektiv ingick premisen att den svenska pressen alltid satt inne med facit. Gärna ett betydelsefullt internationellt pris i mänsklighetens tjänst, men först en rejäl dos av nationell bearbetning.

Att priset fick ett internationellt erkännande var som nämnts centralt, men relevant var även att prisutdelningsceremonierna fick ett folkligt mottagande. Hur priset manifesterades i offentligheten debatterades, då det emellanåt höjdes röster mot att ceremonierna inte var tillräckligt förknippade med folkfest, flaggviftande och sångnummer. Den oskarianska samhällsordningen skulle legitimeras genom Nobelprisfestligheterna vid sidan av firandet av de vetenskapliga och litterära bragderna.

Det mest kritiserade priset får nog anses vara det i litteratur, där åsiktsskillnaderna mellan olika pressröster kan förväntas vara större än vid de vetenskapliga priserna där färre aktörer har tillräckligt med adekvata kunskaper för att kunna göra en rimlig bedömning. Svenska Akademien hamnade således i blåsväder redan från begynnelsen, vilket även kan ses som en process i det ständiga kattrakandet inom den litterära parnassen. Pressdebatten handlade minst lika mycket om vilka författare som förbisågs som de diktare som verkligen förärdades priset. Det mest omtalade exemplet under prisets första decennium utgör uppropet till stöd för Leo Tolstoj 1901, där en imponerande skara av författare, konstnärer och andra kulturpersonligheter i Sverige figurerade. Vilka Nobelpristagare som fick mest erkännande i pressen, särskilt de vetenskapliga, handlade i hög grad om hur de kunde betraktas som intressanta eller ej. Pristagarnas personlighet och publika hållning spelade stor roll. För att uppgradera priset i sig krävdes att pristagarna försågs med de attribut som anstod en sådan. De beskrevs med andra ord som äventyrliga och spirituella, och själva hjältedådet bestod i att vinna priset. Det krävdes inte längre, som under 1800-talets andra hälft, att de var polarresande eller spektakulära uppfinnare. Att vinna Nobelpriset *i sig* räckte för att göra dem äventyrliga och prestigefyllda. Dock var det fortfarande väsentligt att de var icke-typiska forskare, att de var speciella. Vem som helst kunde (borde?) inte få Nobelpriset, vare sig det handlade om vetenskap eller litteratur. Nobelpriset skulle bli ett kvitto på Sveriges internationella betydelse som vetenskaps- och kulturturnation, och pressen tog sin upp-

gift på allvar för att förstärka den nationella ambitionen. Pressen utgjorde ingen neutral förmedlare av priset till svenska tidningsläsare, utan fungerade som medskapare av priset. Nobelpriset i sig kan inte förstås utan externa aktörers hantering av det, vilket värde priset har under en viss historisk period är en fråga om förhandling mellan olika parter: pressen, vetenskapssamhället, kulturdebattörer och i viss mån tidningsläsarna själva.

Källstrand har genomfört ett fint empiriskt arbete, och hans tolkningar av hur priset har skapats och medskapats i den svenska offentligheten under dess första decennium känns övertygande. Det finns dessutom anledning att tro att de politiska kontroverserna kring främst de vetenskapliga priserna ökade efter första världskriget, märk särskilt Fritz Habers kemipris direkt efter kriget. Om det internationella vetenskapssamhället någorlunda hade präglats av samförstånd före världskriget fick detta en rejäl törn efter världsbranden, då Tyskland och dess allierade utsattes för ostracism av segrarmakterna under de första efterkrigsåren. Många forskare såg sig som representanter för sin nation och sin kultur, vare sig det handlade om Tyskland, Frankrike eller Storbritannien. Nobelpriset utgjorde inget undantag.

Alla medaljer har en framsida, men framsidans baksida säger sannolikt något mer om dess själ. Nobelpriset är problematiskt att hantera och har nog inte alltid blivit den kungsväg till svensk upphöjdhed som många ställt sina förhoppningar till.

Henrik Brissman, Lund

Johanna Bergqvist: *Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund Studies in Historical archeology 16. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet 2013. 478 s., ill. English summary. ISBN 978-91-8957-852-4.

Johanna Bergqvists avhandling är en stor och stilig bok om ett omfattande och angeläget ämne. Den tematik hon tar sig an är förhållandevis litet utforskad om man ser till Sverige medan motsvarande internationella forskning är rik. Avhandlingen består av två avdelningar, den första och egentliga avhandlingen är uppdelad i sju kapitel, den andra utgörs av ett hundrasidigt och mycket innehållsrikt appendix i form av en katalog över föremål och arkivuppgifter från städer och kloster. Det första kapitlet tar upp ramverk och annan forskning, det andra diskuterar källor,

det tredje ”medicinska kulturer och kulturmöten”, det fjärde handlar om förståelsen av sjukdomar och skador, det femte om läkare och läkerskor, det sjätte om ”läkekonster” och det sjunde summerar som sig bör vunna resultat. Appendix förtecknar medicinskt artefaktmaterial från Lund, Gamla och Nya Lödöse, Skara, Visby, Linköping, Vadstena stad, Sigtuna och Uppsala, varpå följer registrering av fynd från klostren i Alvastra, Varnhem, Vreta, Gudhem och Vadstena. Sådant material kan ofta ge ett större tidsdjup än ett begränsat skriftligt material.

Bara denna korta ingress visar att Johanna Bergqvists avhandling spänner över mycket, inte minst tidsmässigt, i runda slängar ett halvt millennium. Avhandlingen måste ha tagit mer tid att slutföra än vad som numera är det gängse måttet. Den förväntade arbetsinsatsen växlar i hög grad mellan olika discipliner, naturligtvis också inom arkeologin. När allt enligt dagens kliometriskas blir till statistik glöms ofta sådana faktorer bort. Men det finns verkligen anledning att applådera dem som genomför uppgifter utöver det stipulerade. Det finns också mycket gott att säga om Bergqvists avhandling, den är både lärorik och utmanande.

Tidsavgränsningarna bakåt och framåt är som sagt vida, från tidig medeltid till det svåravgränsade begreppet ”renässans”. I huvudsak slutar undersökningen i det sena 1500-talet men ibland inkluderas även det tidiga 1600-talet. Källorna utgörs av sagor och krönikor, litterära verk av Saxo och Olaus Magnus, av lagar, av vadstenadiariet, av tänkeböcker – det sista är en omfattande genre som i utgiven form ofta har utmärkta register för yrke, brotts-typ, skador osv., men som dock här inte systematiskt har utnyttjats. Appendix upptar som sagt förekomsten av artefakter men inte osteologiskt material (som ju använts av Möller-Christensen, Gotfredsen och Arcini). Förväntat källmaterial undviks delvis (nedan), t.ex. om vad som kan återfinnas i närheten av Gustav Vasa och Erik och hovet.

Här får det räcka med synpunkter på kapitel fem, det avsnitt som anger avhandlingens anspråk genom dess undertitel, alltså att läkekonsten har professionaliserats redan före renässansen och barocken. Tesen är att det skett i två steg, ett fram till digerdöden, då kanske 70 procent av landets befolkning dog, sedan efter katastrofen en successiv återhämtning. Uppgiften blir därmed att registrera ”läkare” i den svenska historien inom tidsramarna. För det tidiga skedet finns belägg främst från den isländska litteraturen. Läsaren frågar nog om hur giltiga de ska uppfattas vara. Som belägg för professionalisering anför författaren differentiering (s. 198), att åderlätning utfärdades av andra personer än läkare och bardskäre.

Ett flera gånger framhävt faktum är att läkare förefaller ha varit en ärbar syssla också för kvinnor. Beläggen är visserligen få, en hänvisning till Fornsvensk Lexikalisk databas och (s. 202) ett belägg från Linköping 1540.

Författaren argumenterar mot Peder Månssons kända vers (ca 1500):

I Sveriges rike är det stor skam och skada/
När någon bliver sjuk redes skovel och spade,
Om läkedom de alls intet vilja tänka,
Det röna faderlöst barn och varje änka,
Läkedom doktor är ingen i detta riket.

Månsson syftar på akademiska läkare medan författaren framhåller läkaren som praktiker med verksamhet i staden snarare än i klostren. Hon vill ha kvinnor på banan men inte kyrkan, inte magi och religion, inte örtmedicin eftersom det inte kan hanteras arkeologiskt, inte universitet utan Polanyis tacit knowledge.

Bergqvist argumenterar energiskt för en professionalisering med motsvarigheter ute i Europa. Men landskapslagarnas belägg är osäkra eftersom de kan tänkas skriva av varandra eller också vara skrivna utifrån ”önskemål” snarare än verklighet. Några belägg för utomlands utbildade läkare tycks inte föreligga utom de som kan knytas till tysk invandring. Viktig är frågan om yrkesorganisation, om skråordningar som för Stockholms del finns belagt med osäker giltighet för 1496 och säkrare för 1571. Undersökningens bredd gör att författaren inte själv kunnat rota i skråhistorien. Säkerligen fanns vid den senare tidpunkten en anmärkningsvärd kompetens. Sten Lindroth skriver:

Om deras utbildning stadgas bara, att lärlingarna skulle tjäna sina bestämda år men säkert ägde 1500-talets skolade bardskärer en praktisk kompetens som inte stod de akademiska läkarna mycket efter.

Bergqvist vill gå längre och hävda att ”de hantverksutbildade läkarna var de skickligare och mest professionaliserade på området i Sverige och Norden” (s. 255). På nytt det proteusartade begreppet som till sin giltighet i slutsummeringen (s. 263) modifieras: ”Läkaren hade tagit tydliga steg emot en professionalisering flera hundra år innan differentieringen av yrket och formaliseringen av läkekonsten ägt rum.” Steg mot något – javisst, orörlig är aldrig historien.

Ytterst handlar det alltså om vad vi använder för ord. Avhandlingen utnyttjar en både vid och smal betydelse av ”läkare”. Fokus ligger på praktiker, närmast bardskä-

rare och koppare eller kirurger, medan begreppet läkare rimligen också har vidare konnotationer. Bardskärarna var ju närmast som hantverkare exkluderade från den etablerade medicinen på 1600- och 1700-talen då läkaren traditionellt brukar sägas bli professionaliserad in i skolmedicinen genom utbildning, examination, inte minst läkareden och organisation, i Sverige med privilegiet för Collegium medicum 1663. Att vad författaren skriver om inte stämmer med vårt språkbruk framgår om inte annat av att hon i den engelska sammanfattningen använder orden ”leeches” and ”leechcraft” och ”the art of healing”, ord som inte har den modernare klangen i läkare och läkekonst.

Bergqvist skär genom ett lager i historien närmast knuten till den föremålsbaserade medicinen men avstår från andra. Det betyder bl.a. att hon rör sig i staden och inte bland folk i gemen och vad de hade att tillgå. Örtmedicinen, med Henrik Harpostrengs spridda lärobok ingår inte i undersökningen. Föremålsinriktningen gör vidare att religionen och magin är märkligt frånvarande. Helgonberättelser med dess många underverk tas upp, men då för att ringa in diagnoser och inte för att belysa medicinens religiösa dimension, fundamental för tidens människa och medeltidens syn på sot och bot. Som det nu är används t.ex. inte Birgittas uppenbarelser. Detta inte sagt som kritik, en avhandling måste trots allt avgränsa sig.

Till sist, ett praeterea som uppenbarligen behöver upp-
reparas. Avhandlingen rör sig mellan arkeologi, historia, vetenskapshistoria, medicin, teologi och är i hög grad tvärvetenskaplig. Det betyder att den bör kunna läsas på olika sätt och med olika syften. För att tillmötesgå olika tänkbara läsare behövs register snarare än som här en 7,5 sidors figurförteckning. Om man som recensenten vill ha reda på vad som sägs om t.ex. Olaus Magnus så måste man ägna minst ett par timmar för att få svar – med ett register hade det gått på minuten. Sak samma om man vill veta vad som sägs om eller av Birgitta, den andra av periodens svenska internationella storheter. Eller om läsaren vill följa ett begrepp som professionalisering, eller finna något om sin hemstad – för recensentens del Nyköping. Eller återigen om en person som John av Arderne. Jo, han är omnämnd på sidan 179 och kanske någon annanstans men inte som det verkar för den påkostade handskriften på KB (utgiven 1929) om fistlar på intimt ställe som möjligen kan knytas till drottning Filippa, hustru till Erik av Pommern, och ett belägg för författarens tes just om kirurgins roll för läkarens medeltida etablering.

Gunnar Broberg, Lund

RECENSIONER

Jonas Frykman: *Berörd. Plats, kropp och ting i fenomenologisk kulturanalys*. Carlsson Bokförlag. Stockholm 2012. 176 s. ISBN 978-91-7331-524-1.

Jonas Frykman, professor emeritus i etnologi vid Lunds universitet och professor II vid Agderforskning, Kristiansand i Norge, har kommit ut med en ny bok. Med utgångspunkt från händelser under Balkankrigen på nittioalet, konsten att bygga en stenmur eller konsten att fälla ett träd, nutida softande, bordsskick och kroppshårdning, tar han med sig läsaren på en upptäcktsresa in i erfarenheternas och upplevelsernas värld. Tingen får liv och börjar kommunicera och platser skapas i det mänskliga medvetandet. Men boken kan läsas på flera sätt och den har tydliga självbiografiska inslag. Den har åtskilliga referenser till författare, kulturforskare, sociologer och filosofer inom området, vilket gör boken intressant som en forskningsöversikt. I fortsättningen begränsar jag mig till några orienteringspunkter i framställningen.

Jonas Frykman lever som han lär. Han rör sig över gränser, både geografiska och vetenskapliga och kontrasterna är många. Resorna till Kroatien under nittioalet och mötena med människorna som bar på svåra krigserfarenheter betydde en vändpunkt i hans forskning. Några av de kroatiska ortnamnen, Vukovar, Ovčara, Osijek, var häftade vid samma trauman som Višegrad, Srebrenica, Foča och Sarajevo i Bosnien. När han återvände och steg av flygplanet på Kastrup, efter någon timmes flygresor från Zagreb, greps han av en känsla av överklighet. Livet såg välordnat ut. ”Den akademiska stillheten” i Lund kunde inte ha varit större.

Det var vid denna tid som poststrukturalismens metoder sysselsatte etnologerna. Kulturens betydelser utforskades i diskursteorierna. Kulturen blev en fråga om text och inte praxis, säger författaren och fortsätter, stödd på bl.a. den brittiske kulturgeografen Nigel Thrift och den franske sociologen och filosofen Henri Lefebvre, att det finns en omgivning som går att känna, som har sin tid och rytm och som inte bara påverkar

människan utan sätter djupa spår i hennes handlingar. Bortom symbolerna, teckensystemen och representationerna finns hennes erfarenheter av livet som pågår. I fortsättningen kommenterar jag bokens innehåll i kort-het, kapitel för kapitel.

Den affektiva vändningen är ett kort introducerande kapitel som måste vara skrivet med en viss glädje. Med stoffet hämtat från en litterär skildring av några professorers tennismatch, en underhållande parodi av deckarförfattaren Alexander McCall Smith, kommer läsaren snabbt in på problemet, att verkligheten kan bli väldigt fel om man tror sig kunna styra den med tankarna och språket. Kunskapen om att köra en bil eller sköta en maskin sitter i kroppen. Känslorna förbinder människorna med den omgivande världen – som också sprider ett förklarande ljus över deras liv – så som det händer.

Det förflutna stämde möten med samtiden, skriver författaren i kapitlet *Att döda en stad: Plats och kultur*. Författaren befinner sig vid en minneshögtid i den bosniska staden Višegrad försommaren 2009. I staden finns bron över floden Drina, uppförd av Mehmed Paša Sokolović på 1500-talet. År 1992 blev bron känd för massavrättningar och massakrer på den bosnienmuslimska befolkningen. Nu regnade rosorna ned i floden på tolvslaget som en höjdpunkt i minnesceremonin. De landade som färgklickar på den mörka vattenytan. Så laddades platsen med nya känslor och minne stod mot minne i staden, beroende på tillhörighet. Serbiska partisanmonument såg ut som hjälteeos och utmanade andra tolkningar som ”vardagslivets trafikmärken”. Sorgehögtiden på bron var en manifestation för den andra sidan, den muslimska delen av befolkningen. Platser omdefinierades, sorgen och minnena sedimenterades i miljön. Så blev ceremonin på bron, världskulturarvet som skyddades av Unesco och försöken att sätta i staden i en nationell politisk ram en ”förbiilande insikt som fick besökaren att famla efter orden” (s. 58).

Jonas Frykman håller kvar läsaren vid minnena: Det går att söka sig till dem och utforska vad som gömmer sig i det fördolda. Efter andra världskriget kom många platser att vara märkta av ett ouppklarat tankegods, en

djup sorg. Och när han arbetar sig igenom den tankefiguren så rör han vid en förtvivlan i efterkrigstidens Europa. Tingen, byggnaderna och centralstationerna avslöjar sina berättelser om deportationerna. Arkitekturen, landskapet, gatorna och föremålen kan vara impregnerade med stämningar som öppnar sig för dem som känner till vad de söker. Mina tankar går till etnologen Margrit Wettstein som fältarbetade hos efterlevande efter katastrofen vid World Trade Center 2001. Hon lyssnade till deras minnen, berättelser om anhöriga och vänner som inte längre fanns i livet, och upptäckte hur de billigaste och kanske mest obetydliga föremålen som blivit kvar, kammen och plånboken, fungerade som verktyg för att kunna gå vidare, i *Liv genom tingen* (2009:151).

Så kommer läsaren till kontrollen över känslorna, sinnena och kroppen, ett analytiskt tema. Bordsskicket och de goda sederna minskade risken för bråk och blodspillan när måltiden gick in i ett livligare skede, berättar Frykman. Så glider frågan över i Blickens primat, vetenskapens och maktutövningens mest använda sinne. De andra sinnena förlades till den privata sfären. Och Blicken, maktutövarens redskap, ser ut att vara ett känsligt område. Här missade författaren en kritisk reflektion, möjligen värd ett helt kapitel, om postfenomenologins förutsättningar: observatören och forskaren som ger sig makten att tolka känslorna och världen.

Det praktiska arbetet med att såga ner en björk får sedan vara hans eget laboratorium i kapitlet *Konsten att fälla träd: Kropp och kultur*. Händelsen inträffade för flera år sedan på författarens lantställe. Medan han gick runt och prövade olika idéer om hur man lämpligen borde gå tillväga för att ta ned trädet, sade medhjälparen från trakten: Ska vi *tala* om att fälla trädet, eller ska vi *göra* det? Så fick händelsen vara beviset: Man kan inte tala ned ett träd.

I bondekulturen fanns det bönder som väjde axet i handen för att veta om det var moget, fortsätter författaren, och kvinnor som vävde med hjälp av fingrarnas och fötternas förhöjda känslighet. Där hade varje gård och hushåll sin speciella lukt. Kroppen behövde inte reflektera över hur den uppfattade omvärlden, bara vad den uppfattade. Mer än något annat kom sinnena sedan att påverkas av den nya materialiteten.

Referenserna flockas till ett avsomnat bondesamhälle. Det verkar inte genomtänkt; det finns många vetenskapliga studier av arbete i förening med kroppar och sinnen som gäller senare skeden. Författaren kunde börja med etnologen Håkan Berglund-Lakes skildringar

av ”den upplevda verkligheten” bland arbetarna i det sena 1800-talets sågverksindustri vid Norrlandskusten och sedan fortsätta med den franska författarinnan Simone Weil, som reagerade starkt på arbetarnas lidanden i början av trettioalet. Hon tog ledigt från sin tjänst som gymnasielärare i filosofi år 1934 och började som fräsare vid Renault. Kroppsarbetet var en ”daglig död”, skrev hon. En generation sociologer och studenter gick i hennes spår och sökte sig ut från universiteten under sextio- och sjuttioalet för att slippa *tala* om arbete och istället *göra* vad de diskuterade på seminarierna.

Och snart befinner sig läsaren åter på en resa. Författaren visar vägen och förklarar vad hårdningen och arbetskroppen betydde i bondesamhället och för uppfostringen av borgerlighetens barn, och kroppsliga erfarenheter som satte sig i kroppen och sedimenterades i minnen, vanor och fysiska färdigheter. Han låter oss förstå att lidandet och smärtan är människans följeslagare, men också känslor av lycka, och att krig har en märklig förmåga att framkalla intersubjektivitet när man delar rädslan med andra.

Sedan noterar Frykman i kapitlet *Svaret från stenen: Ting och kultur*, att 2000-talet kom med nya vindar vid studiet av den materiella föremålskulturen som grundade sig på den fenomenologiska traditionen och rötterna fanns hos Martin Heidegger. Så följer tankar om ting och kultur, formen och äcklet, och rummets poetik. Den raka motsatsen till stenens hårda yta är mjukhetens material och diskussionen landar i soffans mysighet och hemmets ”möbelfostran”.

Det sista kapitlet, *Fältarbete med fötterna*, ser ut som en hyllning till kulturforskningen. Idéerna, mångfalden av intellektuella verktyg är imponerande. Här passerar Gaston Bachelard, Michael Jackson, Pierre Bourdieu, Bruno Latour, Hanna Arendt och många andra. Bokens appendix avslutar en tät diskussion, uppbyggd kring litteratur och forskning, med ytterligare bevis för det ökande intresset för fenomenologiska metoder bland forskare och studenter. Men letar man efter något slutkapitel, som granskar och sammanfattar vad som blivit sagt, så finner man inte så mycket i den vägen. Det ser ut som om diskussionen fortsätter.

I fortsättningen vill jag förmedla några reflektioner och slutkommentarer:

Essäformen – de vetenskapligt grundade presentationerna och den personliga belysningen – medför en rad fördelar. Det är ett friare skrivsätt. Delarna i en essé syftar till att väcka tankar och att vara inspirerande, ungefär som bilderna i en fotografisk bok och tavlorna

på en utställning. Konsten ligger i att få ihop delarna till en helhet.

Min egen inramning av boken, så som jag läser den, grundar sig på framväxten av en empiriskt orienterad, kritisk sociologi som väcktes under mellankrigstiden och som fick sitt genomslag under sextio- och sjuttio-talet. Då syftar jag på den utdragna kampen för att återupprätta respekten för människan och det mänskliga i arbetslivet.

Den kunskapen borde vara en självklarhet för en etnolog som väljer ett teorikonsumerande ord, *Arbetskroppen*, och placerar det som underrubrik (s. 84). När jag stavade mig genom ordet väntade jag mig mycket, men linjerna som ledde in i det industrialiserade samhällets fabriker och verkstäder, och som kunde tänkas aktivera en diskussion om kropp, kultur och klass, uteblev. Jag fann inte någon ambition hos författaren att granska *arbetskroppen* i förhållande till *kroppsarbetet* och de läroprocesser, som engagerade många forskare under sjuttio- och åttio-talet. Jag vill erinra om att 68-oroligheternas ledande filosof, Herbert Marcuse, förklarade att det fanns en inre dimension hos människan som stod i motsatsförhållande till vad som kom utifrån – ett individuellt medvetande som existerade oberoende av den offentliga meningen. Ja, människan är inte en bärare av kulturen, det är hon som skapar den, säger Jonas Frykman.

Jag skulle vilja läsa mer om det konstruktiva tvivlet, som berörs i ganska knapphändiga ordalag (s. 142). Känslor påverkar varandra, ingår föreningar och förändrar sina former med samma effektivitet som ljuden på en livligt trafikerad gata eller järnvägsstation. Tingen som talar gör det i vissa situationer men långt ifrån alla. Frågan om människans utsatthet och hennes förmåga att läsa fel signaler i känsloruset utvecklades i den amerikanska Human-factors-psykologin under sjuttio-talet. Fokuseringen låg på hennes mentala *närvaro* i en komplicerad teknisk omgivning. Frågorna om kropp och sinnen, hur de samverkade och hur individen styrdes av känslor genom långa och ibland ödesdigra beslutskedjor, kretsade kring hennes *critical judgements*. När jag höll föredrag om kommunikation för piloter i en hangar på ett flygfält utanför London så hände det märkliga att en präst som befann sig bland åhörarna tog till sig ämnet, som blev underlaget till söndagens predikan. Det var naturligtvis roligt men också talande för den flytande gränsen som gick mellan vetenskap, religion och människosyn.

Till sådana områden sträcker sig inte boken men

den väcker tankar. Jonas Frykman lämnar allvaret och minneshantering i Višegrad och ger sig i kast med småsakerna i den svenska vardagen som verkar alldeles för vanliga för att någon skulle komma på tanken att analysera dem. Det kan vara svårt att se sammanhanget. Trädfällning, stenars hårdhet och mjuklandningen i soffan ser inte ut att tillhöra de mest brännande samhällsfrågorna.

Trots sina stilbrott har det blivit en berikande bok. Som jag nämnde inledningsvis går det att läsa *Berörd* på flera sätt. Det går att läsa boken som en berättelse om Jonas Frykmans väg i etnologin, från de första intressena vid disputationen på sjuttio-talet till nutid, om renhetsföreställningar och orenhet, och följa hans fokusering på medelklassens framväxt och kroppens disciplinering. Väljer jag det spåret skulle jag försöka förstå hur han resonerade när han sökte sig till gränslandet mellan filosofi och etnologi. Hans insatser för att utveckla universitetsämnet i Sverige och Norge skulle jag också nämna.

Om jag väljer att analysera den stilistiska utformningen så skulle jag notera att boken saknar illustrationer. Det bekymrar mig. Hur ofta har inte etnologerna *talat* om ordens begränsningar och längtat efter alternativen – utan att *göra* dem? Här har orden återtagit makten. Ty sådan är författarens övertygelse i *Berörd*, att kulturanalysens dilemma är ett språkligt problem. Det intersubjektiva arbetssättet gör att forskaren mer eller mindre ”tvingas ut ur den torra akademiska prosan”, säger han (s. 157). Helst ska författaren växla utgångsläge från den kunniga beskrivaren till den muntliga berättaren. Men att berätta och levandegöra är inte detsamma som att skapa klarhet. Nog hade jag önskat ett tydligare ställningstagande för de sanna, enkla och sakliga orden.

Så skulle vi kunna fortsätta ett samtal om boken och etnologin. Jonas Frykmans syfte var att diskutera den praktiska användningen av fenomenologiska perspektiv. Han ville underbygga resonemanget om plats, kropp och ting med den forskning som han redan hade gjort och som fanns dokumenterad i böcker och artiklar, men också vad andra forskare hade gjort. Det blev en inspirerande sammanställning av kulturanalytiska diskussioner och så var säkert avsikten med *Berörd*. Boken rekommenderas varmt!

Gösta Arvastson, Uppsala

Per-Anders Östling: *Spöken, medier och astrala resor. Övernaturliga upplevelser, folketro och alternativa världsåskådningar i våra dagars Sverige*. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala 2012. 208 s., ill. ISBN 978-91-86959-02-9.

Etnologen Per-Anders Östling har skrivit en populärvetenskaplig bok, *Spöken, medier och astrala resor*, som handlar om nutida folketro, om hur människor berättar om övernaturliga upplevelser och alternativa världsåskådningar i dagens Sverige. Boken är utgiven av Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Samtidigt som Östlings bok är efterlängtdad bl.a. som kurslitteratur i folkloristik är den aningen problematisk. Boken fyller en lucka i och med att det finns väldigt få studier om dagens folkliga föreställningar om det övernaturliga. Fördelaktigt är också att den behandlar ämnet synnerligen brett. I verket behandlas modern spöktro, omstridda fenomen såsom synskhet, telepati och nära-döden-upplevelser, kanalisering och healing, esoterism, nyschamanism, nyhedendom och slutligen nyhedniskt kalenderfirande och ritualer. Läsaren får ta del av spökupplevelser, sanndrömmar, om människors upplevelser av kontakt med de döda, ockultism, trumresor, modern magi och wicca. Upplevelserna framställs med användning av en riklig mängd citat som är intressanta att läsa. Östling förklarar fenomenens ursprung och gör kopplingar till äldre folketro. Ett mycket läsvärt avsnitt är det om kontinuitet och påverkan i relation till ämnet. Samtidigt som boken framställer det övernaturliga ur en vid synvinkel är denna bredd också ett problem eftersom många fenomen framställs utan problematisering och i vissa fall utan koppling till pågående forskning i området.

Syftet med boken är att för en bredare publik på ett lättbegripligt sätt presentera resultatet av dokumentering av dagens supranormala upplevelser och trosföreställningar samt alternativa världsåskådningar. Det är alltså dokumenteringen som varit det centrala och boken ska läsas som ett resultat av denna. Då skulle läsaren kanske ha förväntat sig en utförlig redogörelse för hur detta gått till. I viss mån redogör Östling för detta. Han har haft upprop i veckotidningar såsom *Hemmets veckotidning*, *Allas* och *Sökaren* år 2003. Uppropet i den förstnämnda tidningen resulterade i dryga 30 berättelser om spökupplevelser medan de andra uppropen endast medförde ett fåtal brev. Förutom detta har han gjort 28 ”spökintervjuer”, intervjuer främst gjorda med bekanta

och personer som han kommit i kontakt med när han berättat om sitt tema.

Att skapa ett material om det övernaturliga är inte lätt, något som forskare som Gillian Bennet, studenter och Östling själv konstaterar. Folk anser ofta att det är genant att berätta om sina övernaturliga upplevelser, vilket ställer stora krav på den som gör dokumentationen. Östling har gjort ett utförligt arbete med att skapa sitt material men eftersom han inte problematiserar dokumentationen mer är det svårt för läsaren att skapa sig en uppfattning om materialet. Han konstaterar att de som hörde av sig var medelålders och äldre kvinnor, något som också är vanligt gällande svar på frågelistor. Men man kan fråga sig om också en annan strategi för att skapa ett material skulle ha varit mera ändamålsenligt. Han har också använt sig av de reportage om det övernaturliga som publicerats i veckotidningarna. Även här hade jag önskat mig en problematisering av denna typ av material. Materialet är således det väsentliga och bra så. Detta gör att boken får en aning uppräknande karaktär. Men som utgångspunkt för ytterligare forskning i temat är den ypperlig.

Boken riktar sig till en bredare publik. Det är alltså en fråga om ett populärvetenskapligt arbete, något som framhålls med eftertryck i boken. Här hade jag önskat mig en problematisering av begreppet populärvetenskap eller åtminstone en redogörelse för vad det innebär i praktiken. Innebär det att framställningen inte styrs av teoretiska resonemang, innebär det att läsaren inte kan följa med i de olika stegen i analysprocessen eller innebär det att begrepp inte definieras och problematiseras? Att skriva lättillgängligt är en konst och det tycker jag att Östling har lyckats med. Men eftersom boken behandlar ett kontroversiellt ämne skulle en högre grad av problematisering av materialet och forskarens relation till det gjort läsoplevelsen större. Till exempel saknas en analys av hur man berättar, något om berättandets formaspekt och även något om upplevelsens betydelse och signifikans. Ett annat fenomen som Östling inte behandlar är sin egen relation till övernaturliga upplevelser. En redogörelse av detta skulle ha varit av vikt vid skapandet av materialet men också i framställningen av det. När det gäller det övernaturliga finns det risk att skribenten intar en ironisk position eller tvärtom skömmålar människors upplevelser. Östling gör ingendera utan förhåller sig väldigt sakligt till det material han presenterar. Det här är i princip bra, men i vissa stunder uppfattar jag framställningen som aningen oengagerad.

Trots mina bitvis relativt kritiska kommentarer är jag

glad för att Per-Anders Östling slutfört boken. Det är beundransvärt att ta itu med ett så drygt arbete. Boken kan användas både som ett uppslagsverk om dagens föreställningsvärldar, men också som en bok som levererar spännande historier om det övernaturliga.

Lena Marander-Eklund, Åbo

Svante Norrhem: *Christina och Carl Piper. En biografi*. Historiska Media, Lund 2010. 288 s., ill. ISBN 978-91-86297-11-4.

Deras imponerande porträtt hänger på Löfstad slott utanför Norrköping. Det var där jag mötte dem första gången, Christina Törne (1673–1752) och Carl Piper (1647–1716).

De kallades på sin tid för uppkomlingar och man kan diskutera ordvalet – och överhuvudtaget ordens valörer i en annan tid – men med vår tids mått gjorde de en snygg karriär och klättring uppåt på den sociala rangskalan. De bildade också ett utmärkt äktenskapligt team trots den stora ålderskillnaden. Om detta framgångsrika, beundrade och av somliga avskydda par har historikern Svante Norrhem skrivit en informativ biografi, som heter just *Christina och Carl Piper. En biografi*.

Det blivande paret Piper kände varandra väl då de ingick äktenskap med varandra den 13 februari 1690. Carl var nämligen Christinas fars, Olof Hansson Törnes (1612–1671), styvbror. (Christinas far adlades 1698 och antog då namnet Törnflycht, ett namn som Christina ibland felaktigt fått bära i historieböckerna.) Ett märkligt arrangemang kan vi kanske tycka idag, men inte ovanligt vid den tid när noga genomtänkta och planerade äktenskapliga allianser var betydelsefulla. Carl Piper var en svärson som valdes med omsorg av Christinas föräldrar ”och äktenskapet med Christina ska mer betraktas som en fast anställning hos hustruns släktingar än en kärlekshandling”, konstaterar författaren (s. 13). Många barn föddes under alla förhållanden inom äktenskapet; fem nådde vuxen ålder.

Svante Norrhem's biografi över herrskapet Piper är välskriven och faktarik, grundad på gedigen källforskning. Den är uppdelad i tre, egentligen fyra delar om man inkluderar inledningen. Den första delen, ”Par i politik”, handlar om hur Christina och Carl Piper byggde upp och konsoliderade sin position. De kom nämligen från ett lägre socialt skikt än själva adelseliten och slet hårt för att bygga upp sitt ”imperium” och goda renommé. Läsaren får också följa Carls karriär från posten som

mer ordinär ämbetsman till positionen som en av Karl XII:s närmaste män och hans kanske närmaste politiske rådgivare. Ständigt befann han sig på resande fot vid konungens sida.

Del 2, ”Skilda liv”, handlar om makarnas påtvingade skilsmässa åren 1709–1716, då Carl efter slaget vid Poltava hamnade i rysk fångenskap och slutligen också dog som krigsfånge. Under åren i fångenskap var Carl en av ledarfigurerna bland de ca 20 000 tillfångatagna svenskarna i Ryssland. Han fortsatte sitt arbete som ämbetsman i kungens tjänst och levde stundtals under relativt goda omständigheter, åtminstone jämfört med sina fångna landsmän från lägre sociala skikt. Flera försök gjordes att få honom utväxlad, men alla misslyckades och i maj 1716 dog Carl Piper utmärkt på fästningen Schlüsselburg (Nöteborg) på en ö i Ladoga. Tsar Peter placerade honom sannolikt inte i detta rymningssäkra fängelse av fruktan för att Piper skulle fly, utan snarare som en skymf mot både honom och därmed också Karl XII, vars gunstling han betraktades som.

Bokens tredje del, ”Christinas tid”, handlar om Christina Pipers liv som änka. Eftersom maken ofta befann sig på resande fot skötte hon redan tidigt en stor godsökonomi och utvecklades med åren till en driftig affärskvinna, som lade grunden till vad som skulle komma att bli en omfattande industriell verksamhet. Som jord- och industriägare bedrev hon verksamhet från Tornedalen till Skåne. Krageholm, Sturefors och Ängsö är bara några exempel bland många på piperska egendomar, som fortfarande är välkända. Norrhem påpekar att Christina Piper visserligen var mycket framgångsrik, men att hon arbetade inom ramarna för sin egen könsmässiga underordning. Inget i hennes agerande tyder på att hon kan betraktas som en tidig feminist eller förespråkare för kvinnors rättigheter. Hon var förvisso exceptionell på flera sätt, men inte i första hand som kvinna utan som entreprenör och en mycket förmögen sådan. Hon – och hennes man – hade strävat uppåt på den sociala rangskalan och lyckats. Men hon var knappast ensam om att som änka driva gods och gårdar under och efter det stora nordiska kriget. Det var inte ovanligt att kvinnor i de övre samhällsskikten hade blivit tvungna att axla denna roll under perioden.

I ett efterord tar Svante Norrhem upp några viktiga forskningsetiska frågor. Hur kan en historiker – eller för den delen etnolog – försöka tillägna sig sedan länge döda människors tankar och känslor? Hur kan en utomstående tro sig om att kunna skildra andra människors liv på ett någorlunda trovärdigt sätt? Det är frågor som

humanistiska forskare ständigt brottas med och det finns inga givna svar. Norrhem förklarar att han försökt att se och tolka Christina och Carl Piper i deras samtida sammanhang, att han försökt frigöra sig från förutfattade meningar så vitt det är möjligt. Jag tycker att han har lyckats bra i denna sin ambition.

Det källmaterial Norrhem har haft att tillgå har varit brev, dagböcker, bouppteckningar, inventarieförteckningar, räkenskaper, diplomatiska rapporter och ämbetsmannaskrivelser. Trots att källmaterialet inrymmer brev och dagböcker är det ändå svårt att komma makarna Piper nära och att utläsa något om deras inbördes relation. Det riktigt privata undanhåller de, enligt författaren. Man kan tänka sig att skälen härtill kan vara många. När det gäller t.ex. brev kan de ha skrivits i akt och mening att läsas upp i en större familje- och vänkrets och då kanske man inte gärna redogör för sina innersta tankar och känslor. Det kan också vara så att vi som 2000-talsmänniskor lätt blir anakronistiska, hur medvetna om anakronistiska felslut vi än är. Känslor är något som ständigt saluförs i media idag och något som vi uppmuntras att släppa fram i våra privatliv. Så levdes inte livet för flera hundra år sedan, så såg inte den mentala kartan ut.

Avslutningsvis kan sägas att Svante Norrhem skrivit en läsvärd, intresseväckande och – i ordets bästa mening – lättillgänglig biografi om makarna Christina och Carl Piper. Att han har låtit dem båda träda fram är en av bokens stora förtjänster. Han tecknar konturerna av ett genuskontrakt som sannolikt var något utöver det vanliga under sin tid, om än inte helt unikt.

Birgitta Meurling, Uppsala

Barbro Bursell: *William Grey & Brita Tott. En berättelse om krig och kärlek i stormaktstidens Sverige*. Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2012. 207 s., ill. ISBN 978-91-7353-569-4.

Barbro Bursell, docent i etnologi och tidigare överintendent och chef för Livrustkammaren, har skrivit en bok om krig, kärlek och vardagsliv i det tidiga 1600-talets Sverige. *William Grey & Brita Tott* ger en inblick på individnivå i dåtidens knappa villkor, där strikta regler satte ramarna för kvinnors och mäns möjligheter, och där ståndstillhörigheten var självklar och viktig.

William Grey hade invandrat från Skottland och gjorde karriär i Gustav II Adolfs armé. Brita Tott kom

från en gammal ansedd adelsfamilj med säte i Uppland. Deras äktenskap inleddes på ett dramatiskt sätt genom att William Grey enleverade sin blivande hustru och förde bort henne på sin släde, till hennes familjs stora bestörtning. I gamla adelskalendrar har Barbro Bursell hittat uppgifter om hur fröken Tott ”blev enleverad ur sin moders hus” och i en annan hur hon ”lägrades av sedermera överstelöjtnanten William Grey, som gifte sig med henne 1617”. Denne överstelöjtnant påstod sig vara av skotsk adel, men lyckades aldrig bevisa det, och accepterades därför inte av Britas familj.

Denna uppseendeväckande historia har satt sitt avtryck i det dåtida rättsmaterialet, och Bursell har fördjupat sig i protokoll från Svea hovrätt där vi får möta en släkt med konfliktyllda relationer. Drygt trettio år efter bortförandet av Brita dras historien upp igen, i en rättsprocess 1649 mellan systrarna Brita och Ingeborg Tott. Den senare ansåg att hennes syster Brita förverkat sin rätt till arv efter deras mor, eftersom hon, enligt system, gift sig med en ofrälse man. William Grey hade inte lyckats bevisa att han var adelsman, och ett rykte gjorde gällande att han helt enkelt bara var son till en enkel borgare från Glasgow. Om en flicka från en adlig familj gifte sig med en ofrälse, hade hon inte längre rätt att arva jord eller gårdar från släkten. Att dessutom ge sig iväg med en man på det sätt som Brita gjort vintern 1616 var i högsta grad vanhedrande, och ifrågasatte hennes ärlighet inför omvärlden. Sexuella relationer utanför äktenskapet bestraffades strängt vid denna tid och var åtalbara. Det är alltså en spännande och dramatisk historia som Bursell grävt fram ur arkiven.

Det visar sig att även Britas mor ägnat sig åt många rättsprocesser, bl.a. mot sin förste man, Britas far, och mot barnen i hans första äktenskap, Britas halvsyskon, som hon påstod hade ärvt jord som borde ha tillkommit henne. Sin make stämde hon eftersom han, enligt henne, gett henne en för snålt tilltagen morgongåva. Att driva rättsprocesser var vanligt under 1600-talet, men Britas mor förefaller att ha tillhört de mer än vanligt stridslystna. När Brita Grey senare skulle förklara för hovrätten varför hon rymt med sin skotske kavaljer, skriver hon att det inte var av ”kättja eller wällust” utan snarare på grund av det ”hat och förtryck” som rådde i hemmet. Britas far var död sedan länge och modern omgift. Det visar sig att Brita hade två systrar som också gjorde sexuella snedsprång före äktenskapet, till råga på allt med ofrälse män även de, och till och med två gånger var. Det måste ha varit stor skandal att sammanlagt tre systrar ur samma adliga familj bröt mot samhällets nor-

mer på det sättet. Barbro Bursell funderar över om en förklaring kan ligga i det faktum att det rådde stor brist på lämpliga män, eftersom de flesta adelsynglingar låg ute i fält och var engagerade i krig långt hemifrån. De tre systrarna redde emellertid upp sin situation genom att gifta sig, men med ofrälse makar.

William Grey & Brita Tott inleds med berättelsen om enleveringen, men följande kapitel ger läsaren en inblick i mer övergripande strukturer och förhållanden i 1600-talets samhälle. Vi får veta att tusentals skottar tjänstgjorde i den svenska armén vid denna tid, många gjorde karriär och en del adlades. Invandringen behövdes på grund av Sveriges expansiva utrikespolitik, och skottar hade gott rykte som dugliga militärer. Eftersom möjligheterna att göra karriär för unga driftiga män var sämre i Skottland var det vanligt att ge sig iväg utomlands, exempelvis till Sverige. Forskare har lyft fram att Sverige var unikt som invandrarland, eftersom utlänningar kunde stiga högt i graderna och t.o.m. bli jordägare och adlas, efter förtjänst. Systemet var meritokratiskt. Men det var inte alla som accepterade nykomlingarna, och Brita Totts familjs avoghet mot William Grey kan tolkas som misstänksamhet mot invandrarna. Åren efter ankomsten till Sverige tjänstgjorde William Grey i Upplands regemente som underofficer, och han befann sig på fälttåg i Ryssland i långa perioder 1613–1617. Hur han träffade Brita Tott vet vi inte, men förmodligen på någon permission i Sverige, kanske via manliga släktingar till henne som också var militärer och med i det ryska kriget.

Äktenskapet mellan de två varade i tretton år, och de fick fem barn tillsammans. Som änka räknades Brita som myndig, och hon bodde kvar på familjens säteri Bodarna. En följd av stormaktstidens många krig var att en mängd kvinnor blev änkor, som själva fick ta hand om gårdar och jordbruk. *William Grey & Brita Tott* ger en bred inblick i 1600-talets Sverige. Vi får veta en hel del om samhällsförhållanden rent allmänt, om krigen, sociala relationer och även hur bostäderna kunde se ut. Boken illustreras med bilder av brev, kartor, interiörer m.m. Men trots att rättegångsmaterialet ger oss upplysningar om William Grey och Brita Tott, så är det mycket vi inte vet om dem. En vanlig formulering i boken är ”man kan fråga sig” och ett förmodande om familjens liv. Hade de även goda relationer med grannar och släkt, eller bara konflikter? Barbro Bursell skriver också: ”Jag vill gärna tro att William och Brita fick ett gott liv” (s. 112), men visar både här och på många andra ställen att det rör sig om förmodanden och antaganden.

Det är mycket vi inte vet. Men utifrån det material som Bursell funnit i arkiven efter ambitiöst sökande, har hon skrivit en bok som lyfter fram liv fyllda av konflikter, rättstvister och umbäranden i stormaktstidens Sverige. De familjer hon fördjupat sig i tillhörde samhällets elit. Det är också de som lämnat mest källmaterial efter sig, och som därför erbjuder forskaren större möjligheter att teckna konturerna av hur livet kunde te sig i den expanderande stormakten Sverige.

Eva Helen Ulvros, Lund

Johanna Ilmakunnas: *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet.* Översättning av Camilla Frostell. Svenska Litteratursällskapet i Finland – Bokförlaget Atlantis. Helsingfors och Stockholm 2012. 524 s., ill. ISBN 978-951-583-254-2 (Finland) och 978-91-7353-597-7 (Sverige).

Denna bok är en översättning till svenska av ett arbete på finska, som i sin tur är en bearbetning av författarinnans doktorsavhandling vid Helsingfors universitet 2009. Syftet med arbetet är att göra ett försök till beskrivning och karakteristik av högadelns livsföring under 1700-talet i det dåvarande Sverige genom exemplifiering med familjen von Fersen. Med livsföring menas då främst den materiella standarden, konsumtionen, men boken är också ett försök att analysera vad denna materiella standard byggde på för inkomster, alltså vilken produktion som livsföringen förutsatte. Varifrån fick man sina pengar och hur använde man dem? Det handlar därför om ett arbete som har både kulturhistoriska och ekonomihistoriska kvaliteter.

Valet av just familjen von Fersen som exempel är rimligt. Denna släkt med tyskt-baltiskt ursprung etablerade sig i Sverige under 1600-talet. Under 1700-talet blev den en av de mest förmögna och framträdande i landet och ägde en rad slott, herrgårdar och stadspalats. von Fersens är flitigt omtalade i tidens dagböcker och memoarer och har lämnat efter sig ett rikt arkivaliskt material, särskilt handlingarna i det s.k. Stafundsarkivet, nu på Riksarkivet i Stockholm.

I centrum för framställningen står Carl och Axel von Fersen, söner till Hans von Fersen, en av hattpartiets grundare. Carl von Fersen, gift med Charlotta Sparre, hade fem döttrar, däribland Ulla och Augusta, som tillhörde de berömda ”tre gracerna” vid Gustav III:s hov. Axel von Fersen (d.ä.), gift med Hedvig De la Gardie,

hade fyra barn. Äldste sonen var Axel von Fersen d.y., i eftervärlden mest bekant för sina försök att rädda Marie Antoinette från franska revolutionens giljotin och för sin ohyggliga död 1810, när han lynchades av pöbeln under prins Karl Augusts likfärd genom Stockholm. Det är dessa familjers livsföring som nagelfars i Ilmakunnas bok. Hon ägnar uppmärksamheten främst åt Carl och Axel d.ä. men också åt deras barns generation. De får alla stå som företrädare för den högadliga livsföringen, några egentliga jämförelser med andra högadliga familjer görs inte. Däremot får bröderna Carl och Axel d.ä. representera två varianter av den högadliga livsstilen. Carl, som var hovman, levde förhållandevis sorglöst och handskades ganska lättsinnigt med sina tillgångar. Axel däremot, officer och ledande hattpolitiker under frihetstiden, var en klokt beräknande hushållare av sina och släktens tillgångar. Samtiden ansåg honom till och med vara snål. Hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta karakteriserar honom 1785 i sin berömda dagbok som ”kanske nästan alltför ekonomiskt anlagd för att vara en så rik man”.

Ett första kännetecken på ett högadligt leverne under 1700-talet var ett ståndsmässigt boende. Här levde von Fersens upp till alla förväntningar. Släkten hade mist stora markegendomar i Estland som en följd av reduktionen i slutet av 1600-talet. När sedan de baltiska provinserna gick förlorade för Sverige efter freden i Nystad 1721, försvann resten av egendomarna i Estland. Men samtidigt upphävde Peter den store reduktionen för den baltiska adeln, vilket gjorde att Hans von Fersen kunde återfå förlorade gods och sedan sälja dem och investera i mark i Sverige. Genom strategiska äktenskap kunde släkten systematiskt förmera sina godsinnehav under 1700-talet. Hans von Fersen (1683–1736) gifte sig med Eleonora Margaretha Wachtmeister, och från hennes släkt kom Steninge i Uppland, ritat av Nicodemus Tessin d.y., ett slott som senare ärvdes av äldste sonen Carl (1716–1786). Från modern Wachtmeister ärvdes även Mälsåkers slott, ritat av Nicodemus Tessin d.ä., som kom att gå vidare till den yngre sonen Axel (1719–1794). Axels hustru Hedvig De la Gardie förde med sig Löfstads slott i Östergötland i boet. Som om det inte skulle räcka med detta lät Axel von Fersen d.ä. på 1770-talet med Jean Eric Rehn som arkitekt uppföra Ljungs slott vid Motala Ström. Förutom dessa huvudgårdar ägde familjen en rad andra mindre gods, bruk och gårdar, bl.a. Medevi Brunn i Östergötland.

Men till den högadliga livsföringen hörde inte bara lantliga slott utan även stadspalats. Under 1700-talet

låg sådana som ett pärlband längs Stockholms ström. Bröderna Carl och Axel ägde var sitt på Blasieholmen, på mark som ärvts genom modern. Carls egendom, som bl.a. omfattade den byggnad vid Blasieholmstorg som i senare tid kallats Utrikesministerhotellet, var större delen av tiden uthyrd, oftast till utländska diplomater. Carl bodde i likhet med sin hustru Charlotta Sparre helst på Stockholms slott, eftersom de båda var verksamma vid hovet. Axel lät uppföra det magnifika Fersenska palatset med sin karakteristiska terrassanläggning vetande att slottet.

Johanna Ilmakunnas går noggrant igenom alla dessa byggnader på landet och i staden och inventerar dem snart sagt rum för rum. Det är en inventering som ibland kan bli litet tröttande monoton, men som också innehåller åtskilliga poänger. För den konsthistoriskt intresserade är det spännande att kunna se vilka hantverkare som anställdes för olika arbeten i husen, inte minst i Fersenska palatset. Man kan notera att det som väntat rörde sig om samtidens hantverkare. Gustav Lundberg målade familjeporträtt, Christian Linning tillverkade toalettbord, Lorentz Nordin gjorde skrivbord, Pehr Zethelius tillverkade silverföremål. Ilmakunnas har följt bouppteckningarna men också flitigt utnyttjat familjens räkenskapsböcker. Navet i familjens ekonomiska nätverk var en mindre byggnad på Blasieholmstomten, där det Fersenska kontoret låg. Där härskade den mycket uppskattade kamrer Lars Pagander, som under fyra decennier kring mitten av 1700-talet hade hand om de vidlyftiga räkenskaperna. Till honom fick man gå för att få ersättning för gjorda utlägg. Genom det faktum att det mesta på 1700-talet tycks ha köpts på kredit blev noggrann bokföring en tvingande nödvändighet, vilket varit en viktig förutsättning för hela Ilmakunnas undersökning. Det väldiga materialet har tvingat henne till att välja vart femte år som sampelår.

Grunden för den högadliga livsföringen var som nyss nämndes de ansevärda jordagods som bröderna Carl och Axel ärvde efter sina båda föräldrar. Barnen i nästa generation gifte sig strategiskt inom samma högadliga kretsar. Barnen i en högadlig familj måste vara tillräckligt många för att det skulle finnas arvingar att föra släkten vidare om döden drabbade några. Men de fick inte vara så många att inte släktens gods räckte till alla. Att man hade flera stora slott och herrgårdar kan med andra ord ses som en del av planeringen för nästa generation.

Axel von Fersen d.y. (1755–1810) gifte sig aldrig, men Ilmakunnas redogör för hans olika tämligen cy-

niska planer att gifta sig så rikt som möjligt ute i Europa, planer som aldrig gick i lås. Antagligen spelar hans olyckliga och omöjliga kärlekshistoria med den franska drottningen en roll för att han aldrig bildade familj. Axel d.y. representerade ungefär samma extravaganta och högmodiga livsstil som farbrodern Carl. Fadern Axel d.ä. däremot var mindre road av sonens vidlyftiga utgifter, t.ex. att denne med lånade medel köpte och finansierade ett helt regemente i Frankrike, Royal Suédois, ett oerhört dyrbart men naturligtvis också starkt statusladdat engagemang.

Den högadliga livsstilen förutsatte alltså antingen stora ärvda egendomar eller att man ingick strategiska giften, helst båda dessa saker. Men därtill kom behovet av en mycket exklusiv uppfostran. Valet av informator var alltid något grannlaga. Unga begåvningar från universiteten var naturliga val. Så kom Sven Bring (senare Lagerbring) under 1730-talet att vara lärare i Stockholm för Axel von Fersen d.ä., innan han fortsatte sin lysande karriär som historiker i Lund. De unga männens utbildning avslutades med en *grand tour* i södra Europa, ibland tillsammans med informatorn, en resa som kunde räcka i flera år och som drog enorma kostnader. Den yngre Axel von Fersens *grand tour* kostade fadern en förmögenhet ”som hemma i Sverige skulle ha räckt till inköpet av några större gårdar eller till ett eller ett par slottsbyggen” för att citera Ilmakunnas.

I några kulturhistoriskt givande avsnitt behandlar Johanna Ilmakunnas de högadliga familjernas inställning till lyx och livsnjutningar. Från Paris kom tidens moderniteter på modets och heminredningens områden. Sådant inhandlades gärna via franska diplomater i Stockholm, varigenom man lyckades slippa tullutgifter. Men även svenska diplomater i Paris, med vilka man hade släktskaps- eller vänskapsförbindelser, utnyttjades till allehanda inköp. Att ha en kock som utbildats eller i varje fall tjänstgjort i Paris och som kunde laga gastronomiskt avancerade rätter var en närmast oöverträffad statussymbol, med vilken få kunde konkurrera. Status uttrycktes för övrigt på alla tänkbara sätt: med vapen prydda serviser och silverbestick, med kaffekannor och tekannor i silver eller med eleganta snusdosor i ädla material. Toalettbordets silverföremål var för kvinnorna laddade med hög status. Så var också sängkammaren under 1700-talet ett semiofficiellt rum i bostaden. Exklusivt toalett silver tillhörde den högadliga bröllopsutstyrelsen.

Jakten, hundarna och hästarna var andra nödvändiga ingredienser i en högadlig livsstil. Carl von Fersen var

hovjägmästare och var väl den mest jaktintresserade i släkten. Hundens särskilda roll i tidens herrgårdsliv framgår av att både män och kvinnor gärna lät sig avmålats med sina favorithundar intill sig eller i sitt knä. Hästar och eleganta vagnar svarade för en stor del av de utgifter som adelsmannen hade, även vid utlandsvistelser. Musiken spelade en påfallande stor roll i familjen von Fersen, nästan alla tycks ha spelat något instrument. Carl von Fersen tycks ha varit en sångare av närmast professionell klass. Han framträdde ibland inför publik, något som kunde väcka blandade känslor hos hans ståndsbröder. Skalden Johan Gabriel Oxenstierna kommenterade en gång ett musikaliskt framträdande av Carl i Ridarhuset i sin dagbok. Han jämförde Carl med brodern Axel, som i samma lokal hållit viktiga politiska tal, medan Carl sjungit ”som en komediant inför publik”. Jämförelsen utföll inte till Carls fördel, i Oxenstiernas ögon hade han brutit mot den högadliga etiketten.

Till den högadliga livsstilen hörde också hasardspel, ibland till svindlande belopp, och en lättsinnig inställning till äktenskapets förpliktelser. Att Axel von Fersen d.y. var en man med otaliga amorösa äventyr är knappast förvånande, men han var ju å andra sidan aldrig gift. Men även de gifta makarna i familjerna von Fersen hade ofta älskarinnor och älskare och på kungligt manér tog man hand om sina utomäktenskapliga barn och bekostade deras utbildning. Dessa barn kunde göra civila karriärer eller också få en gynnad plats bland tjänstefolket. Över huvud taget är tjänstefolkets roll i den von Fersenska livsföringen ett intressant tema i Ilmakunnas bok.

Hur finansierades då denna extravaganta livsföring? Till stor del kom inkomsterna från de många och ofta stora godsens försäljning av lantbruksprodukter och frälseböndernas leveranser och arrenden. Axel von Fersen d.ä. fick inkomster från Mälsåker, Algö, Ljung och Löfstad samt flera finska gårdar. Detta var relativt stadiga och bestående inkomster, även om jordbruket var underkastat fluktuationer mellan goda och dåliga år. Men ännu tyngre vägde inkomsterna från bruk som ingick i hans godscomplex. Finnskärns bruk i Bergslagen stod på 1780-talet för ungefär en tredjedel av alla godsens avkastning, på 1790-talet för ungefär hälften. Inkomsterna från gods och järnbruk spelade naturligtvis en betydligt större roll för von Fersen på äldre dagar. Men även under den aktiva tiden som officer och politiker var löneinkomsterna för de flesta av de undersökta åren obetydliga i helhetsbilden. Detta gällde i ännu högre grad för brodern Carl med sin honorärtjänst vid hovet. Carls ekonomiska strategi tycks snarast ha varit att låta

hyra ut sina egendomar och leva på hyror och arrenden.

Det är väl känt att lån spelade en avsevärd roll för högreståndslivet under 1700-talet, och inte bara för denna samhällsklass. Man lånade stora summor och samtidigt lämnade man stora summor i lån till vänner och släktingar i kris. Krediter kunde sträcka sig över märkvärdigt långa tidsskeden; en järnleverans kunde betalas först efter tio år. Osäkerheten om när man fick betalt måste pareras med att man själv väntade med att betala sina kreditorer. Kom man i mer bestående penningknipa kunde detta lösas genom att en egendom eller ett ämbete eller till och med ett regemente såldes.

Johanna Ilmakunnas arbete är en mäktig krönika över den Fersenska familjens konsumtion och produktion under 1700-talet. Hur är det då med representativiteten för den högadliga livsstilen i allmänhet? Frågan diskuteras, som jag nämnt, inte särskilt utförligt. Det är värdefullt att Ilmakunnas genom jämförelsen mellan bröderna Carl och Axel så väl kan beskriva två ganska olika former av högadlig livsföring. Systematiska jämförelser med annan svensk högadel görs inte, däremot gör författarinnan gärna hänvisningar till engelska och franska förhållanden i sin text. Kanske anar man att överensstämmelsen inom ståndet när det gäller konsumtionsvanor är större än när det gäller inkomstsidan. Hur pass vanligt var det inom svensk högadel att någon var så utpräglat intresserad av bruksnäring och handel som Axel von Fersen d.ä. tydligen var? Förutom den mycket lukrativa verksamheten vid Finnåkers bruk hade han intressen även i Ostindiska kompaniet och Flors linnemanufaktur. Men förmodligen kan man även när det gäller konsumtion och livsstil hitta fler avvikelser från det Fersenska mönstret om man skulle leta systematiskt. Ilmakunnas nämner t.ex. att det i den Fersenska familjen saknades genuina samlare, vilka annars inte var ovanliga under 1700-talet. Hon uppfattar i övrigt att familjen von Fersen endast skiljer ut sig från svensk högadel på två sätt: förmögenhetens väldiga omfattning och det Fersenska kontorets ”välorganiserade förvaltningsmaskineri”.

Johanna Ilmakunnas *Ett ståndsmässigt liv* är ett imponerande arbete. Kulturhistoriskt är det en guldgruva om 1700-talet. Framställningen är lätt att följa, texten är välskriven. Ibland kan man undra över detaljer i översättningen, t.ex. användningen av ordet ”legio” eller ordet ”edukation” för utbildning eller uppfostran. Jag är osäker om det rör sig om finlandssvenska språkvanor. Ibland kan framställningen bli på gränsen till omständlig, när påståenden återkommer med jämna mellanrum.

Men det kan väl också ses som ett slags upprepningens pedagogik, författarinnan så att säga trummar in sina slutsatser i läsaren. Och jag tror att det fungerar; det här är en bok som man lär sig ovanligt mycket av.

Mats Hellspång, Stockholm

Nils-Arvid Bringéus: *Sockenbeskrivningar från Malmöhus län 1828*. Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift, Lund 2013. 183 s. ISBN 978-90-88553-21-8.

Under det senaste året har det cirkulerat utprop i olika medier som manat till aktioner för att Sverige ska bibehålla socken som en administrativ enhet i folkbokföringssammanhang. Ett statligt utredningsförslag ville se endast fastigheter och kommuner som de enheter som folkbokföringen skulle baseras på, vilket skulle bryta en kontinuitet sedan 1600-talet och bl.a. väsentligt försvåra forskning på demografisk bas över tid. Socken visade sig vara långt ifrån någon övergiven administrativ indelning, och sockenbegreppet, som en urgammal och en verkligt seg struktur kring vad som konstituerar en bygd eller en trakt, väckte stort engagemang långt utanför vetenskapliga kretsar.

Socknar har bildat grunden för inhämtande av statistik om befolkningen i Sverige i flera hundra år. Inte bara kvantitativa uppgifter har samlats in utan också olika typer av beskrivande berättelser om människor och deras levnadsomständigheter döljer sig i arkiven. I en aktuell bok utgiven av Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift presenterar Nils-Arvid Bringéus 26 sockenbeskrivningar från Malmöhus län upprättade av präster 1828. Originalmaterialet finns i domkapitelarkivet, som förvaras hos Landsarkivet i Lund. Detta berättar i sig om hur kyrkan och staten var oupplösligt förenade vid materialets tillkomst och långt därefter. Sockenbeskrivningarna grundar sig på en lista med frågor från biskopen i Lund Wilhelm Faxé och prästerna har svarat noggrant och hängivet. Faxé var själv engagerad i länets hushållningssällskap, och frågorna är främst riktade mot näringsmässiga förhållanden. Svaren avspeglar tillvaron på en förindustriell landsbygd, där befolkningen livnärde sig uteslutande på jordbruk, fiske och i någon mån hantverk och där självhushållningen var mycket långt driven. I en av sockenbeskrivningarna, den från Kärrestorp, nämns att ”en och annan åbo” sökt och fått lån i ”rikets höglofliga ständers bank” för att i samband med skiftet kunna odla upp mark som tidigare inte legat

under plögen. Här antyds en av de viktiga förutsättningarna för de stora jordbruksomvälvningar som skedde under 1800-talet i hela landet, nämligen finansiering genom olika kreditinstitut. På egen hand kunde den enskilde bonden inte mäktat med sådana utgifter som nya effektiva brukningsmetoder krävde.

I de olika sockenbeskrivningarna möter vi bl.a. noteringar om lokala väderleksförhållanden och den eventuella påverkan som klimatet har på hälsan. Det är intressant läsning idag, när individens eget ansvar för sin hälsa genom sin livsföring så ofta påpekas. 1828 framhölls "klimatet" som en utlösande faktor bakom olika sjukdomstillstånd hos både människor och djur. Från Högs socken hette det således: "Klimatet i bohlybyen såsom mycket sank, fuktigt och för hälsan mindre gynnande. Fluss och cataralfibrar inställa sig här långt mera, än hos dem på höjderna utflyttade." I Kågeröd däremot rådde hälsa bland befolkningen, där många blev både 70, 80 och t.o.m. 90 år. "Klimatet härstädes är sundt och hafver ingen skadlig verkan hvarken på menniskor eller djur", skrev prästen Tullgren i sin långa och utförliga beskrivning av socknen.

Prästerna har varit ombedda att notera förekomsten av fornminnen inom sina socknar. Enstaka namngivna gravhögar rapporteras, men det är uppenbart att kännedomen om olika typer av forntida lämningar inte var särskilt hög vid det tillfälle som frågesvaren skrevs. Inte ens i en socken som Brunnby, med sin rikedom på gravhögar, domarringar, resta stenar och andra förhistoriska lämningar, har prästen funnit särskilt mycket att nämna. Landskapet tycks inte ha setts som bärare av historiska minnen eller som ett vittnesbörd av ett förflutet. Blicken var helt riktad mot landskapet som en produktiv resurs, där utfallet av olika grödors avkastning noga noterades, liksom förekomst av fisk i sjöar och vattendrag, vilka sorters träd som ingick i planteringar och skogar osv. Denna syn på landskapet som i första hand produktivt styrde förstås också vilka frågor som ställdes från biskop Faxe.

Svaren på biskopens frågor är inte bara redovisande och deskriptiva utan här finns många värderande utsagor och omdömen. Texterna tillkom i en tid när skiftesreformer hade börjat genomföras, men där jordbruket till största delen fortfarande bedrevs med de redskap, metoder och grödor som varit förhärskande under mycket lång tid. Flera av prästerna ger uttryck för sin uppfattning om behovet av nya tekniker och metoder. Exempelvis menar prästen i Lomma, J. Falck, att dikning är en åtgärd som ännu var "alltför litet begagnad".

Det blir i detta och flera andra sammanhang uppenbart att prästen inte är en bland andra i den agrara byns kollektiv, utan en som står lite utanför och betraktar sina församlingsbors förehavanden med en ibland värderande blick. Återgivandet av församlingsbornas seder, lynne osv. kan väcka både förundran och munterhet idag. Från Uppåkra heter det i prebendekomministern A. Magnussons berättelse att "folket är till lynnet något trögt och tungsint, sällan lifligt". 1809 års regeringsform hade visserligen lagt grunden för de förändringar som skulle leda fram till kommande representationsreformer, men 1828 var världsbilden ännu präglad av ståndssamhällets normer och värderingar. Adel och prästerskap betraktade allmogen som en kategori som var väsensskild från de egna kretsarna, trots att de alla var beroende av samma försörjningskälla, nämligen jordbruket.

Det är sammantaget ett fantastiskt kulturhistoriskt källmaterial som återges i boken. Läsaren möter vittnesmål om matvanor, brännvinsbruk, jordbrukets grödor och avkastning, ängarnas vård och mycket annat och en mycket fascinerande bild av ett helt agrart samhälle tonar fram. På bokens framsida finns ett fragment av en prästs handskrift. Det hade givetvis varit värdefullt med ett mer omfattande faksimil av någon av beskrivningarna, men detta är å andra sidan något som med hjälp av modern teknik enkelt skulle kunna presenteras digitalt i lämpligt forum.

Nils-Arvid Bringéus ger som en avslutning på boken en kortfattad sammanfattning av innehållet i de sockenbeskrivningar som återgetts. Här finns också insprängt kommentarer hämtade ur ytterligare några sockenbeskrivningar från Malmöhus län som inte fått plats i denna volym. Mer finns alltså att hämta i arkiven, för den som genom hans publikation fått upp intresset för källmaterialet. Tyvärr finns ingen närmare vägledning om vilka samlingar och volymer som materialet återfinns i. Vidare belastas boken av allt för många korrekturfel. Båda dessa anmärkningar rör förhållanden i texten som utgivaren Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift borde ha haft ögonen på.

Vad gäller den folkbokföringsutredning som ville avskaffa sockenbegreppet följs nu saken upp i en lagrådsremiss, som levererat en lösning som innebär att den urgamla sockenindelningen kommer att leva kvar under benämningen "distrikt". Det kommer således bli möjligt för framtida forskning att lätt följa utvecklingen inom de geografiska områden som 1828 års präster har beskrivit.

Karin Gustavsson, Malmö

Marja Mustakallio: *Musik på gränsen. Hundra år av tornedalskt musikliv*. Arktinen Ajatus, Övertorneå 2012. 358 s., ill. ISBN 978-91-637-0380-5.

”Jag ser alltså på Tornedalens landskap genom att lyssna till dess ljud.” Så skriver Marja Mustakallio i inledningen till sin bok om musiklivet i Tornedalen, där gränsen drogs mitt i Torne älv när Ryssland erövrade Finland från Sverige efter 1809 års krig. Älvfåran blir en vattendelare mitt i ett från början relativt enhetligt kulturområde när nationsbyggandet på båda sidor tar fart under 1800-talets andra halva. Det finska och svenska skulle skiljas åt även om musiken var densamma. Min erfarenhet säger mig att det är relativt lätt att dra gränser i geografien, att dra gränser i musik är betydligt svårare, och att översätta musik till språk är nästan omöjligt. Här finns något viktigt och intressant att utforska, som Mustakallio ger sig i kast med.

I bokens förord nämner Mustakallio ett problem som har med översättning att göra, men inte från ljudande musik till skrift, utan från finska till svenska. Det handlar inte om problem vid själva översättningen utan om politik som berör minoritetsspråken i Sverige (dit både tornedalsfinska meänkieli och ”sverigefinska” räknas):

...översättning av ett verk skrivet på ett minoritetsspråk till landets huvudspråk kan inte understöddas med medel avsedda för minoritetsspråket. En sådan tolkning implicerar ju att det som skrivits på minoritetsspråket inte behöver spridas utanför den språkgruppen.

Trots detta bakvända förhållande, som handlar om svensk minoritetsspråkspolitik och är värt en egen avhandling, fick alltså Mustakallio sin bok om musiken i Tornedalen översatt. Hur översättningen till slut finansierades framgår däremot inte. Däremot finns det i texten ordval, språkliga vändningar och förgivettaganden som verkar vara finska eller finlandssvenska, något som egentligen inte stör läsningen utan snarare ger texten en viss färg. Men som också förorsakade den förbryllande fråga som länge satt kvar i mitt huvud (och kanske gör det fortfarande): ligger finska Övertorneå i Sverige eller Finland?

Teoretiskt lutar sig Mustakallio mot Christopher Smalls begrepp *musicizing*, som syftar på att musik alltid är kopplat till sociala beteenden. Att ”musika” är en social handling som handlar om görandet, spelandet,

likaväl som om lyssnandet och andra aktiviteter kring musiken. En annan inspirationskälla är Ruth Finnegans bok om musiken i en engelsk småstad. Här handlar det om i vilka miljöer, *music worlds*, musikandet pågår i och på vilka stigar, *patch*, vi människor väljer att gå mellan de olika musikvärldar som står oss till buds.

Dessa begrepp är mer eller mindre klassiska för musik- och dansetnologer idag, och Finnegans bok förekommer på många litteraturlistor. När man läser Mustakallios text kan man mycket riktigt ana inspiration från både Small och Finnegan, men hon återkommer egentligen aldrig till det teoretiska ramverket, utan låter empirin tala för sig själv. Det saknas en tydlig och medveten återkoppling till de generaliseringar som varit möjliga tack vare teoretiska begrepp och verktyg från Small och Finnegan.

De frågor som ställs i början av boken är ”Bär gränsbygden på något problem? Åtskiljdes musiken och musiklivet vid gränsen? Vad var det som möjligen orsakade en differentiering?” Mustakallio belyser utifrån tillgänglig empiri dessa frågor mycket gediget, samt hur klass och språktillhörighet samverkar i nationsbyggandet på båda sidor Torne älv. Men texten stannar vid beskrivandet och hon använder inte sina teoretiska verktyg för att lyfta diskussionerna till en generaliserbar nivå.

Boken kan alltså ses som en historieskrivning om 1800-talets musikliv utifrån reseberättelser och annan samtida litteratur, noterad kyrkomusik, bouppteckningar, instrumentinventeringar, sångböcker och tidningsannonser. Olika ”musicizing”-miljöer som folkhögskolor, prästgårdar och kyrkor, borgerliga hemmiljöer, Torneås och Haparandas offentliga musikliv, men också allmogens musikliv går noggrant igenom och vi får en fyllig berättelse om Tornedalens människor och deras musik.

I slutet av boken porträtteras två kända musikprofiler från 1900-talet med rötter i Tornedalen. Rolf Wikström och Lasse Haajanen får för Mustakallio personifiera den tornedalska musiken ”vars centrala egenskaper är ’att finnas på gränsen’ och ’att komma någon annanstans ifrån’ liksom en ’djup sentimentalitet’.” Vilka dessa centrala egenskaper är och betyder undrar jag dock fortfarande.

Styrkan i Mustakallios bok är den gedigna genomgången av musikandet, musiklivet, i en nationsbyggande gryende gränsbygd, där nya stigar successivt trampas upp och nya musikvärldar skapas. Tyvärr tröttnas läsaren också av just denna minutiösa materialgenomgång, texten blir aldrig riktigt spännande och intressant. Jag lyckas inte höra Tornedalens speciella ljud.

Mats Nilsson, Göteborg

Påvel Nicklasson: *Att aldrig vandra vill – Johan Haquin Wallman Sveriges förste arkeolog*. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet 2011. 496 s., ill. ISBN 978-91-89578-43-2.

Påvel Nicklassons biografi över Johan Haquin Wallman (1792–1853) är en anmärkningsvärd bok ur flera olika hänseenden. Det är en tjock bok, 496 sidor i A4-format med dubbelspaltig text. Det kan tyckas väl mycket för de flesta biografier, särskilt om någon som inte är en känd personlighet. Tidigare forskning om Wallman har huvudsakligen stått att finna i mindre stycken skrivna i verk ägnade betydligt mer namnkunniga arkeologer. Wallmans forskning framställs i dessa skildringar snarast som en kuriositet, ett vetenskapligt stickspår som inte ledde någonstans. Denna uppfattning om Wallman som en närmast obskyr forskare önskar Nicklasson förändra och det lyckas han med vill jag hävda.

Det är dock inte bara biografins storlek, utan även Nicklassons stil som är något utöver det vanliga. Författaren inleder sitt förord med orden: ”Detta är den värsta bok jag skrivit. Den är alldeles för lång och alldeles för invecklad. Den var svår att skriva och är säkert svår att läsa.” Här har författaren uppenbart fel. *Att aldrig vandra vill* är inte en svårläst bok, resonemangen är visserligen sammansatta, men inte svåra att förstå. De är däremot närmast omöjliga att sammanfatta på några rader. Nicklassons skriver ovanligt personligt för att vara i en vetenskaplig text, men det är detta som gör att man trots allt förvånansvärt lätt kommer igenom boken. Väl ute från sista sidan, så har man fått ett nytt perspektiv på den svenska arkeologihistorien.

Vem var då denne Wallman som Nicklasson ägnat sin möda? Han föddes in i en östgötsk prästsläkt i Linköping och slutade sina dagar som kyrkoherde i Slaka, Östergötland. Däremellan hann han med åtskilligt, bland annat företog Wallman ett antal antikvariska resor i Sverige på 1820- och 1830-talen. På dessa expeditioner lyckades han dokumentera en häpnadsväckande stor mängd fornlämningar. Dessa beskrivningar är detaljerade och innehåller mycket information som är intressant även för dagens forskare. Wallman var, liksom flera arkeologer under första halvan av 1800-talet, likaså framstående naturforskare och docent i naturalhistoria och en specialist på alger.

När det gäller omfattande och utförlig fornminnesinventering så är Wallman utan tvekan den store portalfiguren i Sverige. Då man läser om hans umbä-

randen förknippade med fotvandringarna genom ett förindustriellt Sverige, så dyker givetvis Nils Månsson Mandelgren upp i medvetandet. Wallmans liv, liksom Mandelgrens, var en kamp, parad med en närmast fix idé om ett alldeles särskilt kunskapskall. Ett kapitel med titeln *Den eländige* ägnas i boken åt provotiderna i Wallmans liv. De talande undertitlarna i kapitlet är, *Fattig, Förbigången, Utstött och Sjuk*.

Nicklasson djupdyker även i beskrivningar av de akademiska fraktionsstrider och personliga vendettor som utgör en viktig komponent för idéhistorisk utveckling. Idéer påverkar historien, men specifika historiska sociala situationer har också en betydelse för vilka tankar som får genomslag. Wallman var i flera kretsar ett mycket aktat namn, han var riksdagsman, tillika medlem i Vitterhetsakademien. Hans arkeologiska gärning kom under slutet av 1800-talet och 1900-talet dock att betraktas som perifer och vissa av hans tolkningar som rena stolligheter. Han var företrädare för en romantiskt färgad historiesyn, ett perspektiv som man inom arkeologihistorien oftast varit mån om att ta avstånd ifrån. Denna schablonbild av romantiken nyanserar Nicklasson och häri ligger en av de riktigt goda kvaliteterna i arbetet om Wallman.

Wallmans antikvariska verksamhet var nära kopplad till det Götiska förbundet, som han också var medlem av. Denna manliga intellektuella sammanslutning, som bildades 1811 och fortlevde fram till 1844, skulle komma att sätta ett djupt avtryck i många olika kulturella sammanhang. Baron Jacob Adlerbeth, eldsjäl och drivande kraft i Götiska förbundet, bidrog till att möjliggöra Wallmans arkeologiska expeditioner i landet. Adlerbeths stöd var därmed helt avgörande för Wallmans tidiga forskargärning. Det Götiska förbundet blir därför en viktig nyckel för att få förståelse för det sociala ramverk som påverkade det tidiga 1800-talets intellektuella samhälle. Idag förknippar nog åtskilliga det Götiska förbundet med en samling intellektuella festprissar som i högstämnda ordalag prisade nationen och dess forntida glansfyllda ursprung. De som är riktigt kritiska menar att det är med det Götiska förbundet som fröet till en chauvinistisk nationalism föds i Sverige. Nicklasson tecknar en betydligt mer komplicerad bild än så.

Götiska förbundet bör förstås utifrån sin egen historiska tid. År 1811 stod kejsare Napoleon av Frankrike på höjden av sin makt. En stor del av Europa stod i beroende till den franska stormakten. Tsar Alexander I av Ryssland hade 1807 slutit ett hemligt fördrag med Napoleon i Tilsit, vilket möjliggjorde den ryska attacken

mot Sverige och Finland 1808. Året därpå tvingades det svenska riket att avträda de finska territorierna genom freden i Fredrikshamn. Det år då det Götiska förbundet bildades föreföll det som om Europa och världen skulle komma att delas in i intressesfärer för ett fåtal stormakter. Den gamla politiska kartan i Europa höll på att ritas om fullständigt, vilket skapade en grogrund för nya politisk-filosofiska idéer. Historia och historieskrivande skulle spela en viktig roll i de nya nationsbyggena. Inte minst skulle begreppet nation och idéer om vad en sådan kunde vara vid denna tid få ett vidare genomslag i statsvetenskaplig filosofi. Götiska förbundet bidrog till att forma grundläggande uppfattningar om den svenska nationen. Man förde samtidigt vidare delar av ett betydligt äldre tankegods. Göticismen, vars rötter kan härledas ända tillbaka till 1400-talet, hade från början varit inriktad på det historiska studiet av goterna och främjades fram till 1600-talet av statsmakten. Det götiska historieskrivandet bidrog under stormaktstiden till att ge en relativt ny statsbildning som den svenska legitimitet. På 1700-talet kom göticismen att alltmer inrikta sig på studier av de isländska sagorna. I den pressade situationen under Napoleonkrigen blev fornforskningen åter aktuell i ett politiskt-kulturellt sammanhang.

Tanken om nationen som en politisk-juridisk enhet och konstruktion var kännetecknande för den franska statsutvecklingen efter revolutionen 1789. I Tyskland hade många intellektuella välkomnat revolutionen, men efter Napoleons invasion och upplösningen av det tyskromerska riket vände sympatierna. Den idé om nationen som växte fram inom ramen för den romantiska och idealistiska filosofin i Tyskland, kan ses som sprungen ur ett motstånd mot Napoleon. Johann Gottlieb Fichtes (1762–1814) föreläsningar från 1807–1808, samlade i *Reden an die Deutsche Nation*, spelade en viktig roll för denna utveckling. I kärnan av nationen fanns, enligt Fichte, en särskild kulturell essens som fungerade som drivkraft genom historien. Denna idé, parad med den idealistiska filosofins föreställningar om förnuft och frihet, gjorde nationalismen till en radikal rörelse vid tiden. Den tyska idealistiska filosofin bemöttes också ofta med skepsis och misstänksamhet av många statsmakter, inte minst av den svenska. Götiska förbundet framförde sannerligen inte några statsomvälvande tankar, men de banade väg för romantikens genombrott i Sverige. Åtskilliga av romantikens tankar var lätta att förena med göticismens tankegods, nationalismen tedde sig också mindre hotfull under en götisk mantel. Om Fichte av vissa betraktades som alltför revolutionär, så

var Friedrich Schellings (1775–1854) filosofi lättare att acceptera. Schelling var starkt influerad av Fichte, men inte lika politiskt kontroversiell. Nicklasson visar på ett mycket övertygande sätt hur Schellings romantiska idealistiska filosofi genomsyrar Wallmans tolkningar och historiesyn.

Romantiken kom att bli en konservativ tankerörelse i Sverige menar Nicklasson. Wallman kan förvisso i sin politiska gärning betraktas som en representant för ett konservativt tänkande. Frågan är dock om man därmed kan göra en sådan generalisering om romantiken och den idealistiska filosofins roll i Sverige såsom Nicklasson gör. Den konservativa och idealistiska Boströmianismen hade onekligen ett stort inflytande inom den svenska akademien 1800-talet igenom. Det är emellertid inte särskilt svårt att hitta exempel på intellektuella aktörer som 1810- och 1820-talen tog djupa intryck av Schelling och romantiken, vilka senare tog ställning för liberala idéer. Bland dessa kan särskilt nämnas Carl Jonas Love Almqvist (1793–1866) och Carl Adolph Agardh (1785–1859). Romantikens inflytande på det politiska samfundet i Sverige var nog mer komplext än vad det kan verka i förstone.

I boken får vi följa Wallmans väg in i romantiken från gymnasiet i Linköping till litteratörernas Uppsala och den svenske romantikern framför andra, Per Daniel Amadeus Atterbom. Wallman, vars huvudämne var botanik då han studerade vid Uppsala universitet, var i denna miljö en av de främsta förespråkarna för Schellings naturfilosofi. I dennes filosofi fanns ingen motsättning mellan ande och natur, transcendenten genomsyrade världsaltet. Nicklasson menar att Wallman förvisso senare nyanserade sin syn på naturvetenskap och Schellings naturfilosofi, men att den var fortsatt central i hans syn på forntiden. Idén om att man genom studiet av brottstycken och fragment av föremål och andra lämningar faktiskt kan få en förståelse av människor och sammanhang från en tid långt före vår egen är nära besläktad med Schellings antaganden om den mänskliga andens transcendent. Denna teoretiska utgångspunkt finner vi även i Wallmans forskning, vilket Nicklasson visar.

Wallman tolkade ofta in de fornlämningar han undersökte i en historiebild som utgick från etymologi och isländska sagor. Tolkningarna framstår idag som lustigt fantasifulla, men verkligen inte som vetenskapliga. Nicklasson pekar emellertid på att åtskilliga av de tolkningar som gjordes av arkeologer, vilka inom gängse arkeologihistoria ansetts vara de framåtsyftan-

de, såsom Sven Nilsson (1787–1883), även de kunde vara lika besynnerliga. Nicklasson argumenterar på ett övertygande sätt för tesen att den forskning som uppfattats vara mer i linje med positivistiska kunskapsideal kommit att lyftas fram inom arkeologisk historieskrivning, på bekostnad av den något äldre romantiskt färgade arkeologin. Romantiskt och idealistiskt tankegods har samtidigt fortsatt att utgöra en underström i arkeologisk teoribildning in i vår egen tid menar Nicklasson. Det är svårt att inte hålla med Nicklasson om dessa slutsatser. En av de viktigaste förtjänsterna med *Att aldrig vandra vill* ligger i att Nicklasson medvetandegör oss om romantikens betydelse för arkeologins utveckling. *Att aldrig vandra vill* gör bilden av hur arkeologin vuxit fram väsentligt mer komplicerad, men också mer intressant.

I en biografi av de här proportionerna, kan det ibland föreligga en risk för att verket antar karaktären av en hagiografi. Så är inte fallet med *Att aldrig vandra vill*. Nicklasson har lyckats behålla en distans till personen han ägnat så mycket forskarmöda. Wallman framstår förvisso som en duktig och avancerat teoretiskt tänkande arkeolog, men förefaller verkligen inte ha varit en alltigenom sympatisk person. Wallman kan inte ha varit helt lätt att leva med. I slutet lyfter Nicklasson fram Beata Wallman, Haquins syster, som tog hand om honom och vårdade honom under hans sjukdomsperioder. Nicklasson skriver: ”Johan Haquin Wallman har osynliggjorts i arkeologihistorien. Beata Wallman stod osynlig vid hans sida.” Nu är inte Haquin och Beata osynliga längre. Nicklasson har lyft fram dem ur skuggan. Wallman må i vissa stycken ha varit en mycket egensinnig arkeolog, *Att aldrig vandra vill* ter sig i vissa delar som en originell vetenskaplig text. Bokens omslag pryds av en bild av en målning med titeln *Solnedgång* gjord av romantikens kanske främste målare Caspar David Friedrich (1774–1840). Den föreställer två män som betraktar en solnedgång. I en tankelek efter läsning av *Att aldrig vandra vill* är det lätt att föreställa sig den ene som Wallman och den andre som Nicklasson. Kanske har den mänskliga anden ändå en viss historisk transcendens?

Björn Magnusson Staaf, Lund

Folkloristikens aktuella utmaningar. Vänbok till Ulf Palmenfelt. Red. Owe Ronström, Georg Drakos & Jonas Engman. Gotland University Press 19. Högskolan på Gotland, Visby 2013. 286 s., ill. ISBN 978-91-86343-15-6.

I bokens förord konstaterar de tre redaktörerna att ”[F]olkloristik är ett litet men betydelsefullt ämne i de nordiska akademierna. Förändring är dess livsluft”. Ämnet står ”idag såsom många gånger förr” inför många och stora utmaningar; en del av dem handlar om ämnets plats i universitetsvärlden, andra utmaningar rör ämnets inriktning, avgränsning, utveckling och vetenskapliga innehåll. Åter andra utmaningar har att göra med de dramatiska samhällsomvandlingarna i kölvattnet av ”välfärdsstatens upplösning, av migration, kalla krigets slut och globalisering”. Vänboken är ett bidrag till den sedan länge pågående diskussionen om folkloristikens raison d’être och vad som skall räknas som dess centrala fält.

Titeln, *Folkloristikens aktuella utmaningar*, är en blinkning till den drygt trettio år äldre *Folkloristikens aktuella paradigm*, från 1981. Syftet med denna äldre antologi var att ge en lägesbeskrivning och från denna se in i framtiden. Ett gyllene tillfälle föreligger således för att se vad som har hänt under de tre decennierna i ämnet folkloristik. Hur ser den inomvetenskapliga utvecklingen ut? Vad kan folkloristisk kunskap bidra till för att finna lösningar på politiska och sociala utmaningar – till samhällsutvecklingen? Och slutligen vad är folkloristik? Skrifterna är inte helt jämförbara, men jag utgår ifrån att de båda är någon slags indikator på vad som anses som samtidens viktigaste trender och framtida utmaningar, frågor som förtjänar djupare analys än denna.

Vänboken innehåller, förutom en inledande intervju med Ulf Palmenfelt, tio artiklar av ledande forskare i folkloristik i Norden. Terry Gunnell och Owe Ronström gör i ”Folklore och Performance Studies – en introduktion” en initierad presentation av utvecklingen inom performansstudier generellt och specifikt dess betydelse för ämnet folkloristik, men framhåller även dess betydelse för ämnet etnologi. Performansstudier innebar under 1960-talet i USA en ”vändning” från text till kontext, från dåtid till nutid och från distans till närhet och deltagande observation. Impulserna kom främst från sociolingvistik och kommunikationsvetenskap. De utgjorde ett starkt brott mot de folkloristiska forskningsmetoderna där själva texten alltid stod i centrum,

liksom de äldre, dåtida, traditionerna som samlats i arkiven. Med hjälp av performansperspektivet kunde folklorister emellertid överbrygga det glapp som fanns mellan ideologi och praxis, mellan kunskapsmål och metod, framhåller författarna. Folklorister ville studera muntlighet, det primära studieobjektet var muntliga traditioner, men man fick ägna sig åt att analysera sekundära representationer, uppteckningar.

Performansperspektivet innebar att den sociala dimensionen framhövdes på bekostnad av den historiska. Dess kritiker hävdade att i betonandet av det situationella och i samtiden pågående fanns en risk att begreppet tradition och det historiska perspektivet skulle gå förlorat – en inte helt obefogad farhåga. Efterhand utvecklades performansstudierna till att omfatta såväl text som kontext och framför allt samspelet mellan dessa. Med performansperspektivet följde ett nytt intresse för hur traditioner, muntliga och i andra former, skapas och återskapas. Fältarbetet utvecklades och med detta ett ökat intresse för levande tradition, vilket ledde till ett paradigmskifte. Medan etnologer blev alltmer kulturanalytiker och studerade vardagslivets osynliga regler och normer, fortsatte folkloristerna att odla intresset för expressiva former – berättelser, lekar, sånger och ritualer.

Ett av folkloristikens centrala studieobjekt idag är folklore som artistisk kommunikation ”i den vidaste av meningar”. Författarna understryker att performansperspektivet, genom att fästa uppmärksamhet på hur människor samspekar i vissa situationer, kan bidra till en djupare förståelse av hur ”... samtiden binds samman med det förflutna, det närvarande med det frånvarande och individ med kollektiv”. De ser performansbegreppet som en grundläggande ingång till ett mångdimensionellt studium av människan som kulturvarsele. ”När människor framträder inför varandra och gestaltar sina liv och sina livsvärldar i expressiva former som utnyttjar alla sinnen, och när de iscensätter och leker med förväntningar, konventioner och traditioner, då uppstår situationer med förhöjd laddning, som har mycket att berätta om hur de uppfattar att det är, liksom hur det var och vad som komma skall.”

Denna förståelse av performansperspektivet leder till att det inte bara kan användas på samtida material, utan kan även ”blåsa liv” i gammalt arkivmaterial. Perspektivet kan också appliceras på hur objekt framträder för oss och hur dessa objekt kan tänkas ha fungerat och framträtt i förfluten tid.

Gunnells och Ronströms bidrag avslutas med tre fall-

studier där de ger exempel på hur ett performansperspektiv kan ge nya, fördjupade och vidgade vinklingar på olika former av folklore: professionella berättare (stå upp-komiker), maskeringstraditioner och dans.

Barbro Klein vill i sitt bidrag, ”Barnavittnet, performansforskningen och berättelsens topografi” visa att nya insikter kan utvinnas genom att på nytt utsätta ett antal berättelser för närgången textanalys. Med avstamp i visuell konst där konstnären inkluderar sig själv som vittne till de barndomsminnen som återskapas på duken, drar Klein en parallell till vuxna som i sitt berättande om barndomen är vittnen på motsvarande sätt. Hon återvänder till sin far Gustavs berättelser om hans barndom. I dessa berättelser ger en muntlig berättare, i likhet med bildkonstnärer, sig själv rollen som vittne till de episoder han minns från barndomen och beskådar de vuxnas liv. Med begreppet ”berättelsens topografi” vill Klein rikta en särskild uppmärksamhet på var i ett rum och i vilket förhållande till andra aktörer berättarens barnjag befinner sig. Ytterst handlar det om länkar mellan erfarenhet, minne, plats, berättelse och visuell gestaltning.

Klein understryker att de frågor som hon ställer i sin artikel inte hade varit möjliga att ställa innan performansforskningen introducerades. Performansperspektivet gav folkloristiken nya öppningar och möjligheter att närma sig såväl narrativa som visuella och andra folkliga uttrycksformer på ett sätt som inte var möjligt tidigare. Hon betonar också betydelsen av nya tekniska hjälpmedel – bandspelare och video – som medförde att forskaren enkelt och billigt kunde dokumentera och analysera berättande, sjungande och andra expressiva former så som de gestaltade sig i social interaktion.

Klein ser det som en viktig uppgift för folklorister att med hjälp av vår tids tekniska utveckling visa muntlighetens komplexitet, inte minst i förhållande till det skrivna ordet. Det är en av de framtida utmaningarna att utveckla performansforskningen i detta avseende. En annan utmaning är att kunna arbeta brett med visuella, verbala, skriftliga, muntliga, massmediala och andra uttrycksformer för att fånga in samtidens kollektiva berättartradition, och inte minst fånga in 1900-talets berättartraditioner innan de avklingar. Den är i färd med att ersättas under 2000-talet av nya kollektiva traditionsbildningar och förståelser där med stor sannolikhet migration och människors globala nätverk kommer att spela en central roll. (När Klein i sitt inlägg på den 32nd Nordic Ethnology and Folklore Conference i Bergen 2012 framförde den gamla tanken på ”räddningsaktion” av försvinnande traditioner gick ett sus genom lokalen

och för att ytterligare understryka det uttalade slocknade ljuset och det blev becksvart i lokalen.)

Annikki Kaivola-Bregenhøjs bidrag, ”Skrivna berättelser – textanalytiska aspekter på upptecknade drömmar”, är ett försök att genom omläsning av äldre arkivmaterial och med nya textanalytiska metoder utvinna kunskap om drömberättelsernas kontext. Återberättande av drömmar är vanligtvis muntligt och en engångsskapelse. I arkiven finns drömmupplevelser i skrift och dessa saknar vanligtvis paralingvistiska inslag som kan säga något om drömmarens förståelse av sin dröm. Vilken sorts text är en skriftligt berättad dröm? Ur vilken synvinkel betraktar skribenten den dröm som han/hon berättar? Hur berättas drömmar? Med verktyg hämtade från nykritisk litteraturvetenskap gör författaren en s.k. ”upprepad” närläsning av drömtexterna. Den upprepade närläsningen utgår ifrån att en text läses olika varje gång och ger upphov till nya förståelser.

Kaivola-Bregenhøj finner att drömtexter inte bara består av stereotypa internationella drömsymboler utan utgör en levande tradition. Texterna blottlägger nattliga upplevelser som har haft betydelse för drömmaren. De har därför inga varianter utan bildar en unik och rik tradition där det traditionella, det kollektiva och det individuella griper in i varandra.

Drömtexterna demonstrerar med all tydlighet, understryker författaren, att arkivmaterial inte är ”döda artefakter” utan att gammalt material kan analyseras med nya frågeställningar och metoder och ouppmärksammade kollektiva föreställningar framträder.

Två bidrag i festskriften rör levnadsberättelser, Lena Marander-Eklunds, ”Det var så vanligt med hemmafruar då, det var så på *den tiden*” – motstånd och anpassning som narrativa strategier, och Anne Leonora Blaakildes ”Et rigtigt menneske” – folkloristiske fortolkninger af en kvindes fortællinger om arbejds- og familieliv i ett livshistorisk perspektiv.

Lena Marander-Eklund utgår ifrån en av sina tidigare studier om livet som hemmafru på 1950-talet i Svenskfinland. Hon gör en ”nyläsning” av frågelistsvaren, dvs. tolkar det arkiverade materialet med utgångspunkt i andra frågor än det ursprungligen skapades för. Detta material kompletteras med intervjuer av kvinnor födda på 1950-talet. Syftet är att se hur kvinnorna normativt berättar om sitt liv som hemmafru, om motstånd och anpassning. Levnadsberättelserna uppfattas som en form av självrepresentation med en önskan att visa vem man är och vem man vill vara; de konstrueras i nuet och dåtiden ses genom nuets lins. Kvinnorna gestaltar i sina berättelser

livet som hemmafru i skärningspunkten mellan personliga erfarenheter (”små berättelser” eller mikroberättelser) och kollektiva minnen (”stora berättelser” eller makroberättelser) och författaren kombinerar dessa nivåer för att nå det som är meningsbärande för individen, vilket inte är detsamma som biografisk sanning.

”Form” och ”norm” används som analytiska ingångar och förstås som narrativa strategier som berättaren använder för att förmedla en ståndpunkt. Formanalysen avser här identifiering av fasta uttryck i berättelserna som avslöjar hur kvinnorna förhåller sig till de normerande kvinnoidealen. Sådana betydelsebärande uttryck är ”vara hemma” och ”bara en hemmafru” och ”det var så på *den tiden*”. Marander-Eklund kan konstatera att kvinnorna talar om sig själva i förringande ordalag och att hemmet som arbetsplats nedvärderas i enlighet med den rådande normen då berättelserna skapades på 1980-talet. Kvinnornas berättelser innehåller flera narrativa strategier samtidigt närvarande i olika tidsskikt – de uttrycker både anpassning och motstånd mot dåtidens normerande kvinnoideal och mot dagens superkvinnoideal. Marander-Eklund ser studiet av form och norm i relation till erfarenheter som uttrycks i levnadsberättelser som en stor utmaning för framtidens folkloristik – särskilt relationen mellan berättad och levd verklighet.

Anne Leonora Blaakilde återvänder i sitt bidrag till empirin från sin avhandling om äldre kvinnors (far- och mormödrars) levnadsberättelser. I likhet med Marander-Eklund är textanalys i förening med analys av de köns- och klassrelaterade sociala och kulturella förhållanden i berättarnas samtid de metodiska verktygen. Också Blaakilde identifierar betydelsebärande språkliga uttryck som berättaren använder sig av som narrativa strategier för att förmedla sitt liv och sin egen förståelse för hur det har gestaltats. Blaakildes syfte är också att visa att levnadsberättelser tillskapas i ett komplicerat samspel, efter ett oförutsett koreografisk rörelseschema, mellan individ och samhällliga och kulturella strukturer. Folkloristisk textanalys bidrar till en förståelse av hur detta samspel är mångtydigt och rymmer många aspekter.

Georg Drakos undersöker förhållandet mellan kroppen och förmågan att berätta, ”Berättande och äldreomsorg – kroppen som hinder och resurs för berättande”. Han vill utmana normativa förgivettaganden om att berättelser är koherenta (väl sammanhållna), som ofta styr studier av berättelser och berättande. Detta medför problem i vissa kontexter, såsom inom äldreomsorgen. Han ifrågasätter vidare också föreställningen att den

personliga identiteten i hög grad hänger samman med förmågan att logiskt kunna berätta om sitt liv. Vad händer med en människa då hon t.ex. till följd av en demenssjukdom tappar tråden, eller blandar ihop händelser? Förlorar han/hon sin identitet, sitt själv?

Drakos hämtar exempel från ett pilotprojekt på ett äldreboende 2012, vilket syftade till att framställa kortfilmer med några av de boendes personliga berättelser som underlag, ofta självbiografiska berättelser. Bildberättelsernas tillkomst dokumenterades med videofilm och synliggjorde det mångfacetterade förhållandet mellan medier, berättelser, berättande och kroppslighet. Deltagarnas egna fotosamlingar blev utgångspunkt för många berättelser och för att gestalta händelser, situationer och stämningar i kortfilmerna. Olika medier tillförde olika betydelser och gav berättandet mening. Drakos analyserar såväl kontexten där berättelserna produceras som berättelsernas betydelser samt hur dessa interagerar.

Berättelserna producerades som en samhandling mellan flera deltagare och demonstrerar med all tydlighet tesen att berättande och skapandet av berättelser är en social och kulturell handling. Att berätta är emellertid också en kroppslig handling, men vad är det som gör berättandet till en kroppslig handling, frågar författaren. Den egna kroppen skapar möjlighet och begränsningar. Den utgör en förutsättning för hur vi orienterar oss i vår omvärld, i vårt dagliga liv och för hur vi förstår oss själva. Den är en grund för den subjektiva medvetenheten och förhållandet till andra människor i omgivningen – kroppen är inte ett statiskt ting utan befinner sig i interaktion med omvärlden. Kroppen är tidsligt och rumsligt situerad och är den existentiella grunden för vårt själv. Drakos låter sig inspireras av den s.k. kroppsliga vändningen i samhälls- och humanioravetenskaperna, en fenomenologisk ståndpunkt, som har fått betydelse för förståelsen av berättelser och berättande.

Antagandet att berättelser skapar koherens (narrativ coherence) har haft ett alltför stort inflytande i skilda ämnen såsom t.ex. i folkloristik, hävdar Drakos. Den utmaning han ser är att inte låta de normativa antagandena om berättandets former vara styrande i sammanhang där formerna för berättande är avvikande såsom i pilotprojektet. Detta projekt visar också att kroppsliga funktionsnedsättningar, som hindrar en människas förmåga att berätta, inte kan tas som intäkt för att personen saknar självkänsla och personlig identitet. En människas själv är kroppsligt förankrat och de kroppsligt förankrade erfarenheterna finns som en osynlig förutsättning för allt berättande.

I Lotten Gustafsson Reinius studie, ”Där karbunkelstenarna en gång satt – om hur föremål går förlorade och återvinns”, diskuterar författaren det materiellas skiftande betydelser i folkloristiken. Hon undersöker förhållandet mellan föremål och berättelser, om växelspel mellan materiell och narrativ agens. Den röda tråden är hur föremål erövrats, går förlorade, återvinns eller dröjer sig kvar i sin frånvaro. Karbunkelstenarna som satt inmurade i en kyrkvägg på Gotland och som enligt sägnen stals av Valdemar Attedag vid brandskattningen av Visby är utgångspunkt för hennes analys av berättande, ting och materialitet som tar exempel från sagor, sägner och museivärlden.

Med hjälp av begreppen *taleworld*, *storyrealm* och *conversional realm* reflekterar Gustafsson Reinius kring vad som händer när ett ting lyfts ur berättelsen. När ett materiellt fragment ur berättelsens verklighet (*taleworld*) i en sägen eller erfarenhetsberättelse visas fram befinner sig detta samtidigt i den situation där berättelsen framförs (*conversional realm*). Tinget går en föreställd rörelse genom de narrativa ramarna och fäster dem i omvärlden. När någon håller fram ett ting som erövrats från övernaturliga väsen får berättelsen en ökad trovärdighet, ”det greppbaras autenticitet”.

De föremål som bevaras och visas upp på museer liknar sagornas och sägnernas. Innanför montrarnas glas är tinget avskärmat och upphöjt. Berättelser som är kopplade till dem ger tingen verklighetsförankring och trovärdighet. De föremål som görs till delar av samlingar skiljs från praktiker och sammanhang; en transformation som beskrivs som en slags död men som möjliggör ett andra liv som kulturarv.

Författaren ser att det ligger en utmaning för folkloristiken i den s.k. materiella vändningen och menar att den kan ge ett bidrag i form av metoder och perspektiv till det kulturvetenskapliga samtalet om tingens agens. Först måste folkloristiken dock göra upp med sin egen ”envisa gräns” mot det ”alltför tingsliga”.

Torunn Selberg gör precis detta vad gäller kulturarv i sitt bidrag, ”Fortelling, kulturarv og kulturminner”, där hon diskuterar på vilket sätt berättelser bidrar till att skapa värde och acceptans. Hon visar att folkloristiska perspektiv kan avslöja narrativa drag i utsagor som inte räknas som ”berättelser” i traditionell mening, men som trots det innehåller narrativa drag som ger betydelser utöver det egentliga innehållet. Utgångspunkten för Selbergs analys är att kulturarv och kulturminnen berättas, annars har de inget liv, och att berättelsen om dem är en avgörande del i kulturarvsprocesser och i tillskapandet

av kulturarv. Kulturarvet ligger inte i tingen i sig utan i vårt förhållningssätt till dem. Detta förhållningssätt skapas genom berättelser om hur kulturarvet är och var.

Selberg väljer ut två aktuella kulturarvsprojekt och studerar vad som skrivs om dem i Riksantikvariens program. Hur berättas kulturarvet? Vad säger detta oss om kulturarvsproduktion? Hur förklaras kulturarvets värde och varför är det värt att bevara? Det ena projektet är pilgrimsleden mellan Oslo och Trondheim, det andra Odda smältverk.

Berättelserna om pilgrimsleden betonar kontinuitet trots att leden inte använts på flera hundra år. Vägen traditionaliseras genom hänvisningar till medeltiden. Berättelsen om pilgrimsleden, som fick status av ett europeiskt kulturarv 2010, handlar om att skapa kontinuitet i tid och rum på ett sätt så att de fem hundra åren av glömska döljs. Man skapar ett direkt samband med medeltiden genom att använda namnet Nidaros (inte Trondheim) och led (inte väg) och genom referenser till andra nutida pilgrimsleder såsom den till Santiago. Den norska pilgrimsleden placeras in i ett globalt sammanhang och estetiseras och historiseras.

Berättelserna om Odda smältverk betonar konflikter när de nedlagda industribyggnaderna skall göras till ett kulturminne. Odda är idag en postindustriell plats som skall fyllas med berättelser. I smältverket tillverkades nitrofosfat, en kemisk process för framställning av konstgödsel. Den kemiska processen kallades Oddaprocessen och denna term flyttades över och har blivit beteckningen på omställningen till kulturarv, kulturarvsprocessen. Konflikten i Oddaprocessen är en strid om tolkning av det förflutna och av framtiden, om två berättelser som inte går att förena. I Oddaprocessen finns ingen enighet om hur det förflutna skall tolkas och berättas. För några handlar det om levd tid och minnen, om en vardag som man vill glömma – hårt arbete och slit. Det handlar om att göra den nära vardagen till kulturarv. För andra handlar det om Oddas plats i den nationella historien och i världen, man vill få status av europeiskt kulturarv som industrihistoria. Som industriarv finns det internationella berättelser som Odda kan placeras in i.

Kulturarv handlar om versioner av det förflutna och visioner om framtiden, sammanfattar Selberg. För att kulturarv skall bli självklara måste entydiga berättelser som kombinerar det som ligger långt borta, men som samtidigt kan kännas igen, med det aktuella och näraliggande. Det globala måste möta de lokala berättelserna.

Anne Eriksen diskuterar i sin artikel förhållandet mellan tradition och kulturarv, ”Tradisjon og kulturarv”. På

vilket sätt kan begreppet tradition bli ett bidrag till kulturarvsforskningen? Hon ställer också frågan huruvida tradition håller på att bytas ut mot begreppet kulturarv och därmed bidra till att folkloristiken ytterligare marginaliseras? Eriksen menar att folkloristiken förvaltar en analytisk förståelse av begreppet tradition som kan bidra till utveckling av kulturarvsforskning, till en förståelse av dynamiken, variationen och komplexiteten i dagens kulturarvsproduktion.

Begreppen tradition och kulturarv har vissa likheter: båda har uppstått som en reaktion på att äldre kulturformer försvinner, båda uttrycker en saknad eller en brist, båda uttrycker en erfarenhet av förändring som leder till upplösning. Detta leder vidare till en utmaning till en handling att bevara och rädda. Eriksen frågar sig om dessa likheter innebär att kulturarv och tradition är samma sak. Skall vi lämna begreppet tradition till förmån för det mera tidsenliga kulturarv? Eriksen menar att folkloristikens kunskap om tradition har medverkat till att utveckla kulturarvsbegreppet. Särskilt har traditionsbegreppet processuella aspekter, dvs. tradition som både produkt och process, varit centrala härvidlag. Dessa aspekter framhäver komplexitet och dynamik och ger analytiska perspektiv på förändring, variation och nyskapande.

Ett viktigt folkloristiskt bidrag till vidareutveckling av kulturarvsforskning är att denna tar till sig kunskapen om tradition som variation och nyskapande. Istället för att identifiera variation, förändring och olikhet med nedbrytning, förflackning eller förfalskning är det möjligt att studera samma process i termer av kreativitet, nyskapande och anpassning.

Jonas Engmans artikel ”Ryssdjävlar! – Paradigm, ritualiseringar och kallt krig ombord på svenska örlogsfartyg” analyserar ritualer och krig. Den militära världen är tämligen blygsamt studerad av folklorister och etnologer. Den empiriska utmaningen är att peka ut såväl det vetenskapliga som det militära behovet av analyser av en värld som till stora delar är sluten för oss, men ändå har präglats och i hög grad präglar vår värld. Engmans syfte är att med ritualteoretiska redskap förstå mer av sambandet mellan tid och rum i ritualer för att skapa upplevelser av verklighet och autenticitet. Han ser en kraft i performanserna och ritualerna då de är gestaltningsformer som är fungerande redskap i militär utbildning och träning.

Engman deltar i en robotbåtövning på Östersjön för att studera hur den svenska militären förbereder sig för strid med hjälp av rituella simuleringar. De militära

övningarna under de senaste decennierna har haft sin bas i det kalla krigets rysskräck och i bilden av ”ryssen” som huvudfiende. Under en dramatisering av en attack mot båten aktualiseras rysskräcken spontant då en befälselev utropar ”ryssdjävlar”, som tolkas som en trop integrerad i simuleringsritualen. Tropen ”ryssdjävlar” blir här en sammanfattande metonym med vars hjälp det kalla kriget plötsligt konkretiseras. I detta ögonblick får övningen en ny innebörd genom att hänvisa till det förflutna, menar författaren.

Dramatiseringar är en väsentlig del i det militära utbildningssystemets praktiker och är formmässigt bundna till specifika utbildningsmål. Förmågan att skapa autenticitet är avgörande för att de hypotetiska scenarierna ska fungera pedagogiskt. Här blir förmågan att skapa performans avgörande. Rituell simuleringsbidrar till att erfarenheter skapas och är en form av transcendens som engagerar den mänskliga förmågan att föreställa sig något annat, en annan plats, en annan tid, en annan människa. Folklore i alla dess former möjliggör transcendens då det föreställda interagerar med sociala och kulturella strukturer, sammanfattar Engman.

Då och nu

Den inomvetenskapliga utvecklingen i ämnet folkloristik i Norden har genomgått stora förändringar under trettioårsperioden i fråga om teoretiska och metodologiska ansatser, analysmetoder och kunskapsmål, mindre vad gäller dess centrala fält. Då, 1981, konstaterar Lauri Honko i inledningen till ”Folkloristikens aktuella paradigm” att det som förenar folklorister är studiet av berättartraditioner. Denna uppfattning delas av många folklorister i senare tid. Barbro Klein har karakteriserat studiet av berättande för folkloristikens ”hjärta”. Vänbokens artiklar kan sammanfattas i tre teman: narrativitet, ritual och performans, vilka bildar en sammanhängande kärna i dagens nordiska folkloristik, skriver redaktörerna i inledningen. Denna kärna är emellertid inget nytt och folkloristikens empiri hämtades då inte bara från berättande utan från vad som då kallades riter, folkmusik, upptåg, folkkonst, lek m.m.

En intressant utveckling har skett vad gäller de teoretiska ”paradigmen”. Honko beskriver sex ”aktuella” paradigm som dominerar folkloristiken 1981: historisk-geografisk metodologi, komparativism, genreteori, strukturalism, performansanalys och traditionsekologi – i nämnd ordning. Honko menar att man kan bedriva forskning och producera ny vetenskap inom vart och ett av dessa paradigm – de konstituerar självförsörjande

vetenskapliga tankevärldar. Paradigmen avlöser inte varandra utan lever sida vid sida, även om tyngdpunkten förskjuts. Han konstaterar att det skett en förskjutning från textorienterade paradigm till kontext- och människocentrerade.

Traditionsekologi får i boken från 1981 ett stort utrymme då det av flera tongivande folklorister i Norden, inklusive Lauri Honko, sågs som framtidens paradigm, ”Mot traditionsekologi” rubriceras avsnittet. Traditionsekologin utreder traditionens anpassning i en viss miljö till naturen, till samhälls- och näringsstrukturen och till traditionens egna system. Intresse riktas också mot berättarens personlighet, levnadshistoria och traditionsrepertoar liksom kulturella symboler, världsbilder och identitetskriterier. Traditionsekologin hämtar sin vetenskapliga världsbild och sina analysbegrepp från varseblivningspsykologi och naturvetenskap. Från det senare kommer begrepp som miljö, morfologi, ekotyp, habitat, naturmiljö m.m., inte sällan i sammansättningar med tradition-.

I traditionsekologin, eller traditionsbiologi som det också kallas, ges begreppet tradition en framträdande plats. I likhet med begreppet genre används numera tradition enbart i dess beskrivande funktion. Anne Eriksens försök att återupprätta dess analytiska roll är ett undantag. Inom performansforskningen har tradition ersatts av ”återskapande” och av ”form” i betydelsen ”former” och ”formar” – hur existerande mönster används om och om igen, återskapas.

Traditionsekologin är idag lika vissnad som den historisk-geografiska metoden, av Honko karakteriserad som ”den evigt gröna”, och som komparativismen och genreanalysen. ”Genreanalysen tycks vara outhärlig för folkloristen, den är ett slags uppehållare av identiteten”, skriver Honko då. Nu är vi inte många som kan redogöra för vad idealtypiska, reella, rena eller etniska genrer står för, för att ta några exempel ur den rika floran av begrepp. Begreppet genre har ersatts med ”berättelse”. Berättelseanalys har ett helt annat kunskapsmål än genreanalys. Genre används fortfarande i beskrivande syfte främst om äldre berättartraditioner, och det är så det används av vänbokens författare.

Strukturalismen i folkloristiken hade fokus emot tolkning av budskap och underliggande betydelser i en text. Av strukturanalysen har folklorister lärt att det finns olikheter och likheter mellan berättelser som inte syns i textens ytstruktur, konstaterar Honko, men frågade sig: vad skall vi göra med budskapen när vi hittat dem. Det strukturalistiska paradigmet var det paradigm som

bara några år senare tillägnades en ämneskonferens och en rapport, "Folklorens betydelse", 1987. Temat "låg i tiden" konstaterar redaktören Bengt af Klintberg. I postmodern tappning som textanalys och narrativ teori har det strukturalistiska paradigmet sin givna plats i dagens folkloristik, tillsammans med performansperspektivet.

Barbro Klein karakteriserar performansanalys som folkloristikens svar på etnologins kulturanalys. Denna syn, som hon delar med många folklorister, inte bara de som deltar i vänboken, visar tydligt vilken framträdande plats performansperspektivet har i folkloristiken. Gunnells och Ronströms bidrag om perspektivet vittnar också om dess ställning i dagens folkloristik.

Läsningen av de två antologierna, *Folkloristikens aktuella paradigm* från 1981 och *Folkloristikens aktuella utmaningar* från 2013, ger känslan av att befinna sig i två totalt skilda vetenskaplig världar. Folkloristik såsom den kommer till uttryck 1981 finns inte idag. Tack och lov! Den folkloristik som presenteras i vänboken är mycket spännande, nyorienterande både metodologiskt och teoretiskt. Äntligen analyseras berättande, i alla dess former, med metoder och teorier som är utvecklade för att analysera just berättande.

Folklorister studerar idag etnicitet, kön, klass, kropp, hälsa, familj, arbetsliv och institutioner, dvs. samma teman som etnologer och kunskapsmålet är i bred mening

detsamma – att bidra till att förklara och förstå samhället. Vari ligger då folkloristikens *raison d'être*? Är de organisatoriska förändringar och sammanslagningar som ämnet genomgått att betrakta som "naturliga" med tanke på den inomvetenskapliga utveckling som ägt rum? Tjaaa?! Icke desto mindre har folkloristiken sina metodologiska och teoretiska specialkompetenser för att analysera framförande och framträdande som väl kan motivera en status av ett forsknings- och undervisningsämne. Inte minst med tanke på den framträdande betydelse språk och tal i vid bemärkelse har i postmodern verklighetsbeskrivning. Folkloristik är, skriver Torunn Selberg, studiet av den narrativa konstruktionen av verkligheten.

Slutligen, varför behålla beteckningen folkloristik på ett forskningsfält som ter sig totalt annorlunda idag och som har studiet av berättande, kommunikation och framförande som gemensam nämnare. Inget av detta framgår av beteckningen. "Folk-" eller "-lore" i alla dess sammansättningar konnoterar övergivna forskningsparadigm och ett äldre samhälle, där folk sågs som ett homogent kollektiv med ålderdomliga traditioner. Numera studerar ju folklorister individer och grupper med varierande bakgrund och varierande erfarenheter och kunskap.

Inger Lövkrona, Lund

NOTISER

Sagor från Södermanland. Upptecknade av Gustav Ericsson, utgivna av Bengt af Klintberg. Svenska sagor och sägner 7. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala 2011. 393 s. ISBN 978-91-85352-93-7.

Kungl. Gustav Adolfs Akademiens serie Svenska sagor och sägner är en av de främsta i sitt slag. Bokserien, vars första band utkom 1937, innehåller flera av landets mest kända och betydelsefulla samlingar av framför allt sagor, men i viss mån även sägner. Exempelvis presenteras resultatet av Gabriel Djurklous, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, P. A. Säves och Eva Wigströms uppteckningsarbete i några av banden. Även uppteckningar gjorda av bl.a. Mickels i Långhult, O. P. Pettersson och Sven Sederström finns utgivna i serien. Längre var dock serien ofullständig, metallarbetaren Gustaf Ericssons sagor saknades. I och med utgivningen av band 7, *Sagor från Södermanland*, har nu luckan sent omsider fyllts och serien avslutats. Bengt af Klintberg står för såväl urval och redigering som en presentation av Ericsson, hans arbete och uppteckningar.

Gustaf Ericsson föddes 1820 i Härads socken, Södermanland. Som ung levde han en tid i Strängnäs, först som studerande och därefter bl.a. som lärling hos en guldsmed. Under en period arbetade han som dräng, senare också som smed i Eskilstuna. När hans far, knekten Erik Käck, avled år 1845 återvände dock Ericsson till torpet där han växt upp. År 1854 gifte han sig med mjölnardottern Anna Helena Andersdotter och tillsammans fick de åtta barn. Gustaf Ericsson kom att livnära sig som småbrukare och metallarbetare även om han åren 1863–1893 också fick viss ersättning från Södermanlands fornminnesförening. Gustaf Ericsson gick bort 1894, hans hustru redan 1877.

Gustaf Ericsson sökte tidigt medlemskap i Södermanlands fornminnesförening och blev också dess ombud för Åkers och Västerrekarne härader. Föreningen grundades 1860 efter mönster från Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen och intresserade sig således inte bara för fasta fornlämningar utan också för folklivet

och folkspråket. I samarbete med föreningen inledde Ericsson snart upptecknandet av dialektord men också av visor, gåtor, ordspråk, ordstäv och notiser om folkliv, seder och trosföreställningar från området; delar av det omfattande materialet finns utgivna i den omfattande serien Folklivet i Åkers och Rekarne härader I–V, redigerade av Magdalena Hellquist (Uppsala 1989–1994). Härutöver var Gustaf Ericsson också en flitig upptecknare av sagor och sägner, samlingar som idag finns vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Lund och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i Stockholm.

I *Sagor från Södermanland* finns drygt trehundra av Ericssons uppteckningar återgivna, framför allt rör det sig om olika sagotyper, även om enstaka sägner också återfinns i boken. Huvudsakligen är det frågan om internationellt spridda sagotyper. Talande är att inte mindre än 180 av sagotyperna i Ericssons samling finns representerade i Hans-Jörg Uthers *The Types of International Folktales* (ATU, Helsinki 2010). Som utgivare har Bengt af Klintberg redigerat Ericssons texter varsamt och som kommentarer tillfogat information om aktuella ATU-nummer. I de fall det rör sig om sagor som inte varit internationellt spridda finns istället hänvisningar till Waldemar Liungmans *Varifrån kommer våra sagor?* (Uppsala 1952). På motsvarande sätt hänvisas stundtals till P. O. Bäckströms *Svenska folkböcker* (Stockholm 1845–1848), Johan Nordlanders *Svenska barnvisor och barnrim* (Stockholm 1886) och Bengt af Klintbergs *The Types of the Swedish Folk Legend* (Helsinki 2010). Även sörmländska dialektord förklaras i kommentarerna.

Hur ska man då idag bedöma sagouppteckningarna? Inledningsvis åskådliggör Bengt af Klintberg hur Gustaf Ericssons dubbla roller, som vetenskaplig upptecknare och traditionsbärare med en egen repertoar, ibland flöt ihop med den följd att det idag är svårt att bedöma hur troget hans uppteckningar följer informanternas egna ord. De sistnämnda är sällan namngivna, vilket exempelvis omöjliggör repertoaranalyser. Samtidigt finns det ingen annan svensk samling som har lika många sagotyper representerade. Ericsson är också den förste upptecknaren i Sverige som själv kom från ”folkets”

led. Kort sagt är Gustaf Ericssons sagor från Åkers och Rekarne härader, för att citera utgivaren, ”en av de viktigaste sagosamlingar som har sammanbragts i vårt land”. Nu återfinns samlingen äntligen i tryckt form. *Sagor från Södermanland* rekommenderas varmt, både för forskare och för en intresserad allmänhet.

Fredrik Skott, Göteborg

A Swedish fieldtrip to the Outer Hebrides 1934. In memory of Sven T. Kjellberg and Olof Hasslöf. Sven T. Kjellberg, Olof Hasslöf, Alexander Fenton & Mark A. Mulhern (red.). NMS, Edinburgh 2012. 107 s., ill. ISBN 1-905267-65-7.

Den skotske etnologen Alexander Fenton sammanställde och redigerade boken *A Swedish fieldtrip to the Outer Hebrides 1934* kort före sin bortgång 2012. Den bygger på dagboksanteckningar och manuskript samt fotografier och teckningar gjorda av Sven T. Kjellberg och Olof Hasslöf under ett par sommarveckor 1934. Boken består av tre delar, en inledning av Fenton där han sätter in Kjellbergs och Hasslöfs fältarbete i en större kontext av dels skandinaviska etnologers utforskande av keltisk folkkultur, dels studiet av en specifik skotsk hustyp, ”blackhouse”. Den andra delen utgörs av Hasslöfs dagboksanteckningar och Kjellbergs manusutkast. I den tredje delen gör Fenton en jämförelse mellan en skildring av Hebriderna från 1845 och Kjellbergs och Hasslöfs material. Fentons redaktionella insats är således omfattande.

De båda svenska etnologerna (1934 var de båda verk-samma som museitjänstemän i Göteborg) gjorde sin resa till den avlägsna skotska ögruppen i syfte att fylla en lucka i kunskapen om fiskenäringen och kustkulturen kring Nordsjön. Med sig hem fick de en avsevärd kunskap om tillvaron för inneånarna på de karga öarna. Dokumentationsmaterialet i form av foton, teckningar och Olof Hasslöfs resedagbok förvaras i Göteborgs stadsmuseums arkiv. Den översatta resedagboken kompletteras med manusutkast av Kjellberg, som denne översatte och tillsände Fenton 1971.

Hasslöfs dagboksanteckningar präglas dels av subjektiva iakttagelser, dels av strävan efter en objektiv skildring av vad han och Kjellberg såg och upplevde. Här finns beskrivningar av husbyggnadstekniker och material, men varvat med utlåtanden om hur smut-sigt det kunde vara i ett kök parat med en skildring av

husmoderns älskvärda leende. Förekomst av lakan i sängarna i de mycket enkla och ålderdomliga bostads-husen, ”blackhouses”, har noterats, vilket tyder på att de båda resenärerna mottagits gästfritt och fått se samtliga utrymmen. De skriver också om den generositet och vänlighet de möttes av under sin färd, som till stora delar företogs på cykel. Både Kjellberg och Hasslöf var skolade som byggnadsdokumentatörer i fältarbeten på svensk landsbygd organiserade av Sigurd Erixon och fortsatte att arbeta enligt dennes metoder. Dock skildrar de i fotografier, teckningar och beskrivningar som finns i boken inte bara byggnadskonstruktioner och båttyper, utan i lika hög grad det arbete som förekom på Hebriderna 1934. Fårklippning, boskapsmarknader, hur man odlar potatis under torv, kök med en öppen härd på stampat jordgolv, vävning av den berömda Harris-tweeden – boken ger mängder av fascinerande inblickar i hur människor har lyckats försörja sig i en karg och motsträvig omgivning.

I sitt förord lovprisar Fenton kvaliteten på det foto-grafiska material som Kjellberg och Hasslöf hemförde från sin resa och arkiverade i Göteborgs stadsmuseums arkiv. Han menar att bilderna är ett avsevärt bidrag till regionens visuella historia. I boken finns ett stort antal av dessa bilder, högkvalitativt återgivna, liksom många av Kjellbergs fina teckningar. Man kan ifrågasätta den sepiaton som samtliga foton har fått i trycket, sannolikt i ett arkaiserande syfte. Troligen har inte originalfotografierna denna färgton och de borde reproducerats närmre sin ursprungliga karaktär. Men detta är en randanmärkning till en mycket ambitiös och kvalitativ utgåva av ett intresseväckande och vackert källmaterial.

Karin Gustavsson, Malmö

Uno Hedman & Gösta Nordén (red.): *Välkommen till bords. Uteätandets historia*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2011. 280 s., ill. ISBN 978-91-73314-93-0.

Restaurangbranschens historia är inget välutvecklat fält inom forskningen, särskilt inte i Sverige. Det finns flera orsaker till ämnets svaghet. En är branschens låga status. Att gå på krogen sågs av vissa som ett nöje, av andra som ett ofog, men någon kulturyttring av rang ansågs det inte vara. Branschen togs därför inte på riktigt allvar bland dess supportrar, och bland dess motståndare fanns sällan någon vilja att behandla den seriöst. En annan orsak är dess slutenhet gentemot omvärlden. För den som inte arbetade i branschen var det svårt att få inblick i den

och de som arbetade i den var sällan några skribenter.

I takt med det ökade intresset och statusen för mat och dryck i den högre skolan börjar det dock till sist att komma skildringar om restauranglivet som går bortom kockporträtt med recept. Gösta Nordén och Uno Hedman har varit med om hela resan från motbokstiden till Matlandet Sverige. Båda är skolade i den Wretmanska restaurangsfären och har lång erfarenhet av matsalsarbete. Uno Hedman har själv stått och trancherat på kroglegender som Riche och Stallmästaregården, för att sedan tillsammans med Erwin Hug driva en av de första svenska krogar som fick en stjärna i Guide Michelin (Coq blanc), för att till sist arbeta som lärare på Restauranghögskolan i Grythyttan. Gösta Nordéns meriter står inte långt efter, och det är Nordén som stått för det huvudsakliga redaktörskapet i boken.

Välkommen till bords har den något pretentiösa undertiteln *Uteätandets historia*. Boken innehåller visserligen en översikt över århundraden av uteätande i Sverige, uppbyggd som en När Vad Hur, med ett antal uppslagsord under varje århundrade. Det ger läsaren en beskrivning över ett antal fenomen i restauranghistorien, men där finns inte mycket av vare sig analys eller syntes.

Desto intressantare är avsnittet om nittonhundralets restauranglegendarer, vilket tar upp en dryg tredjedel av boken. Här presenteras restauratörer som Cattelin, Ekegårdh, Lendrop och Bratt (Hans, inte Ivar, motbokens skapare som i och för sig påverkat restaurangbranschen mer än de flesta restauratörer). Här kommer författarnas unika och mångåriga inifrånperspektiv till sin rätt. Förutom att de har egna erfarenheter av att arbeta med eller för många av de beskrivna personerna, har de även lyckats få fram unikt källmaterial genom att kontakta släktingar. På så vis kommer även Sune Carlqvists egna ord fram genom utdrag ur ett opublicerat memoarutkast. Även Hedmans egna hågkomster är läsvärda. Att på detta sätt ha tecknat en rad biografier över restaurangpersonligheter blir bokens avgörande bidrag till forskningen om restauranger i Sverige, ett bidrag som kommer att ha sitt värde under många år för alla som kommer att vilja fördjupa sig i branschens historia.

Avslutningsdelen är mera rapsodisk. Bengt Frithiofsson och Mikael Mölstedt skriver om sina erfarenheter av restaurangkritik och boken avslutas med en ordlista och historiska årtal. Däremellan försöker författarna närma sig frågan om serveringsyrkets utveckling. Frågan är intressant. Medan de senaste femtio årens restauranghistoria ur kockens perspektiv är en närmast osannolik framgångssaga, är historien sedd ur matsalspersonalens perspektiv snarare en historia om degradering än uppgradering. Hovmästaren var en respekterad person, inte minst för sina hantverkskunskaper som visades upp i matsalen genom tranchering, flambering och konstnärliga uppläggningar. Men i takt med kockens uppgradering gick matsalspersonalen motsatt väg. När tallriksserveringen slog igenom blev matsalsarbetet på många restauranger reducerat till konsten att bära tallrikar och att ta betalt. Utvecklingen är intressant ur ett branshperspektiv, matsalen är det nordiska restaurangundrets blinda fläck. Om någon svensk restaurang skall få tre stjärnor i Guide Michelin behöver matsalsarbetet upp en nivå. Men den är också intressant ur ett samhällsperspektiv. Vad är det som gör att den artistiske och bohemiske kocken fått den status som den kunnige och korrekta tjänaren tidigare innehade?

Dessvärre verkar inte författarna riktigt ha orkat med att fördjupa sig i ämnet. De tar sin utgångspunkt i en uppsats från några av Hedmans elever på Restauranghögskolan, men kommentarerna till denna, liksom de avslutande reflektionerna känns tämligen lösryckta. Det blir ett antal i och för sig talande episoder och anekdoter kring matsalsarbetets utveckling, men ingen systematisk sammanställning. Det är synd, för få torde ha samma bredd och djup av erfarenheter som Nordén och Hedman. Men frågan är väckt för andra att gå vidare med, och då kommer inte minst beskrivningarna om nittonhundralets restaurangpersonligheter att bli ett värdefullt källmaterial.

Håkan Jönsson, Lund